https://doi.org/10.26682/chjuod.2021.24.1.4

گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا:24، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتی وكومەلناسی)، بپ 49-77، 2021 (ژمارەكا تايبەت)

كونفرانسیٚ زانستی یێ نیڤدەولەتی یێ دووێ، پشكا مێژوو-كولیژا زانستێن مروڤایەتی-زانكویا دهوك-رێكەفتی 24-25 شوبات، 2021

كوردستان د وێسگەهێن پرسا ڕۆژهەلاتی دا (1813-1867)
"شاشی و راستڤەكرن" ڤەكۆلیینەكا دیرۆكی

كاروان صالح وەیسی

پشكا مێژوو، ڤاكۆلتیا زانستێن مرۆڤایەتی، زانكۆیا زاخۆ، هەرێما كوردستانێ- عێراق

((مێژوویا رەزامەندیا بەلاڤكرنێ: 23 شوبات، 2021))

پوختە

ئەڤ ماوێ بۆ ڤێ ڤەكۆلینێ هاتیە هەلبژارتن دهێتە هژمارتن ئێك ژ سەخترین و هەستیارترین قۆناغێن دیرۆكا كوردستانێ، ژبەركو دڤی ماوەی دا، پرسا ڕۆژهەلاتی دناڤبەرا دەولەتێن زلهێز دا بەرەڤ ئارستەێن ترسناك دچوو و كوردستان كەڤتبو دناڤ ڤێ هەڤركیێ دا، ژبەركو ژلایەكێ ڤە هندەك میرێن كوردی بزاڤا سەربەخووبوونێ دەستپێكر بوو، و ژلایەكێ دیڤە، دەولەتێن زلهێز ژبۆ بدەستڤە ئینانا دەستهەلات، پێگەهێن ئابۆری و سیاسی ل دەڤەرێ دهەڤركییێ دابوو. كوردستانێ دڤێ ململانە و ركابەرییێدا سیما و رۆلەكێ سەرەكی د پرسا ڕۆژهەلاتی هەبوو، و ژئەگەرێ ڤێ كێشێ ژمارەكا رووێدانێن دیرۆكا كوردستانێ ژلایێ گەرۆكێن ئەورۆپی و دیرۆكنڤێسێن كورد و بیانیڤە هاتیە تێكشێلاندن و ب شاشیڤە هاتینە نڤێسین. ژبەر هندێ، ئەڤ ڤەكۆلینە بۆ ڤی ماوەی هاتیە تەرخانكرن، داكۆ ئەو شاشیێن هاتینە نڤێسین راستڤەكەت و ئەو راستیێن هاتینە پشت گۆهاڤێتن دیار بكەت.

ئەڤ ڤەكۆلینە ژ پێشەكییەكێ، دەرازینەكێ و چوار تەوەران و دەرئەنجامان پێك دهێتن. دپێشەكیێ دا، گرنگیا بابەتی، ئارمانج، ژێدەر و رێبازا ڤەكۆلینێ هاتینە گەنگەشەكرن. دەرازینكا وێ ئاماژێ ددەت چەوانیا چوونا كوردستانێ دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتی دا. هەروەسا درێژەپێدانا پێنگاڤێن خودا، بەحسێ گرنگی پێدانا دەولەتێن زلهێز ب كوردستانێ دكەتن كا چەوا و ب چ مەبەست دەولەتێن زلهێز بەرێخۆدایە دەڤەرێن كوردی. بۆ روونكرنا پێگەهێ چارەنڤێسێ میرگەهێن كوردی دڤێ هەڤركێدا، تەوەرێ ئێكێ یێ ڤەكۆلینێ شرۆڤەكرنا ددەت سەر شاشێن د چارەنڤێسێ میرگەها سۆران دا هاتین و راستڤە كەت. د تەوەرێ دووێ دا، ئاماژێ ب رەوشا میرگەها بابان دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتی دا ددەت. ڤەكۆلین د تەوەرێ خۆێ سییێ دا، روونكرنا ددەتن سەر توندییا هاتنا پرسا ڕۆژهەلاتی بۆ دەڤەرێن كوردی ، ب تایبەتی میرگەها بۆتان و هاتنا ڕۆسیا، كو فاكتەرەكێ گرنگ و ئامرازەكێ كاریگەر بوو د دهەلوێستێ دەولەتێن زلهێز ل دەڤەرێ و راستڤەكرنا شاشیێن ڤێ میرگەهێ دڤێ هەڤركییێ دا. تەوەرێ چوارێ یێ ڤەكۆلینێ، شرۆڤەكرنا ددەت سەر كارتێكرنا پرسا ڕۆژهەلاتی ل سەر مێرگەهێن دی دناڤبەرا سالێن 1842-1867 و راستڤەكرن وان شاشیێن لدۆر هاتینە تۆماركرن . لدوماهیكێ، دەرئەنجام تیرۆژكان بەر ددەتن سەر ئەوان ئەنجامان ، ئەوێن خودانێ ڤەكۆلینێ دماوێ شرۆڤەكرنا ڤێ ڤەكۆلینێ گەهشتینێ .

پەیڤێن گرنگ: كوردستان، زلهێزێن ئەورۆپی، میرگەه، پرسا ڕۆژهەلاتی و ماتێكرنێن سیاسی و ئایینی.

پێشەكی

پرسا ڕۆژهەلاتی[1]ئێك ژ هەستیارترین و نازكترین پرسان بوو دەولەتا ئوسمانی تووش بوویێ، ژبەركۆ ئارمانجا سەرەكی یا ڤێ پرسێ، رێكەفتنامەیەك نێڤدەولەتی بوون دناڤبەرا ئەورۆپیان و ڕۆسیا قەیسەری دا، لدۆر چەوانییا بدوماهیك ئینانا دەولەتا ئوسمانی، كۆ دا بڤێ چەندێ جیهانا ئیسلامی و ڕۆژهەلات ب تەمامی هێتە ژناڤبرن ، د ئەنجام دا، دا جیهانا ئیسلامی تێكچیت و كەفتە ژێر كونترۆلا وەلاتێن ئەورۆپیڤە.

كوردستانا ئوسمانی ئەوا پشتی سالا 1789ێ [2] تا دوماهیا چەرخێ نۆزدێ ب رەنگەكێ ڕاستە راستە كەفتیە دبن كارتێكرنا پرسا ڕۆژهەلاتی ڤە، دەستێوەردانا وەلاتێن زلهێزێن

salih.wasiy@uoz.edu.krd

ئەوروپی دپرسا ڕۆژهەلاتی دا یاکو کوردستان بوویە بنکۆکەکێ سەرەکی ژێ، ب تایبەتی پشتی ل ساڵا 1797ێ [3]، دبلۆماتکارێن بەریتانیا دهێنە دناڤ دەڤەرێن کوردی دا و ژلایێ سیاسی ڤە ڕاستەوخۆ کەفتیە ژێر کارتێکرنا پرسا ڕۆژهەلاتی و بوویە ئەگەرێ شاشکرنا دیرۆکا کوردی، ب تایبەتی پشتی هاتنا زلهێزێن ئەوروپی بۆ دەڤەرێ ل ساڵا 1813ێ، هەروەسا هاتنا نۆێنەر و دبلۆماتکارێن زلهێزێن ئەوروپی بۆ دەڤەرێن کوردستانێ و بەلاڤکرنا پرۆپاگەندەێن گرێدایی بەرژەوەندییێن ئایینی و سیاسی یێن زلهێزێن ئەوروپی، ب تایبەتی یێن بەریتانیا، فەرەنسا، ڕۆسیا قەیسەری و ئەمریکا ، کارتێکرن ل کوردا هاتیە کرن، د ئەنجام دا ژمارەکا دیارا میرێن کوردی یێن دژێر چاڤدێرییا دەستهەلاتدارییا ئوسمانی ڤە دەست ب بزاڤێن خو یێن سەربەخو بوونێ و بەرفرهەکرنا سنۆرێن خو کر بوون.

ئەڤ ڤەکۆلینە پێداچوون و دویڤچوونێ شاشکرن و ڕاستڤەکرنا ماوەیەکێ زۆر هەستیار و نازك یێ قوناغا ئێکێ ژ پرسا ڕۆژهەلاتی و هاتنا زلهێزێن ئەوروپی بۆ ناڤ پرسێ دا و ماتێکرنا وان دکاروبارێن دەولەتێن هەرێمی دا و میرگەهێن کوردی دا ، ئەوێن وی دەمی سەرۆکاتیا جڤاکێ کورد دناڤ دەولەتێن هەرێمیدا، ب تایبەتی دەولەتا ئوسمانی و قاجاری دا دکرن، ب تایبەتی دماوێ بهێز بوونا میرگەهێن کوردی یێن ب سەر (کوردستانا ئوسمانی) ڤە چەرخێ نۆزدێ دکەت. چونکی لڤی دەمیدا، ژلایەکێ ڤە زلهێزێن ئەوروپی نۆێنەر، دبلۆماتکار و مزگینەرێن خۆ یێن ئایینی ژبۆ ڤەدیتنا ڕێکێن ستراتیژی و هەلسەنگاندنا کاودانێن دەڤەرێ وەك پێلێن ئاڤێن ڕووباران بەری وان دابوو دەڤەرێ و ب هەمی ڕێکان، ب تایبەتی برێکا ئەنجامدانا چالاکیێن ئایینی بزاڤ دکرن بهێنە دناڤ دەڤەرێ دا.

ژبەر گرنگییا جۆراوجۆر بوونا هزرێن ڕۆژئاڤاییان و شاشکرنا دیرۆکا کوردی ب دوو شێوازان، واتە ب باشی و خرابی، لەورا بفەر هاتە دیتن، کو ڤەکۆلینەك زانستی لدۆر شاشکرن و ڕاستڤەکرنا دیرۆکا کوردی دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتیدا بهێتە ئەنجامدان، داکو ب شێوەیەکێ دورست ڕاستیا هاتنا زلهێزێن ئەوروپی و دەستێوەردانا وان دکاروبارێن دەڤەرێ دا و بزاڤێتن وان دەربارەیی تێکشێلاندنا دیرۆکا کوردی بۆ ڕایا گشتی یا کوردی و جیهانێ هەمبەری کوردستانێ ل ژێر پەردەێن ڤەشارتی دیاربتن کا ب چ ڕەنگ و شێواز هەلویستێن خۆ بەرامبەری جهێ کوردا داینە دیارکرن، ژبەر کو لدویڤ هزروبیرێن خۆدانێ ڤەکۆلینێ تانوکە چ ڤەکولینیێن تایبەت لسەر ئەڤێ چەندێ نەهاتینە ئەنجامدان. سەرەرای هندێ دزۆر مژارێن ژێدەران دا بەحسێ ئەڤی بابەتی هاتیەکرن و هەر ئێکێ ب ڕەنگەکێ تێگەە و ئارمانجێن زلهێزێن ئەوروپی و ماتێکرنا وان دکاروبارێن میرگەهێن کوردی دا ل دەڤەرێ و سالوخەتدانا دیرۆکا کوردی ب شاشی ڤە شرۆڤەکرینە .

ئارمانجا سەرەکی و بنکوکەیی ژ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکۆلینێ ئەو بوویە داکو هزروبیرێن دبلۆماتکار و مزگینەرێن ئەوروپی، ب تایبەتی یێن زلهێزێن ئەوروپی ژ کاودانێن سیاسی، لەشکەری و ئایینی یێن کوردستانا ئوسمانی دڤێ قوناغا مەترسیدار و هەستیار دا بدەتن خۆیاکرن، ژبەرکو هەتا نوکە ئەڤ جۆرێ تەخمینێن بیانیان و ستراتیژیێن وان لدۆر شاشکرنا دیرۆکا کوردی ب شێوەیەکێ زانستی نەهاتیە دیارکرن و ئەگەر هاتبت ژی بتنێ ب کورتی دناڤ زۆر مژار و بابەتێن تێکەل دا هاتیە دیارکرن. هەلبەت ئارمانجا هووشیار و گرنگ لڤێرێ ئەوە کو بەرێخۆبدەین نڤێسینا شاشێن زلهێزێن ئەوروپی بو دەڤەرێ ب چ مەرەم و مەبەست بوویە و ڕاستڤە بکەین. ژبەرکۆ هەر دەولەتەکا ستراتیژی و هەلۆیستێن خۆ هەمبەری کاودان و پێشهاتێن دەڤەرەکێ دیار بکەتن هندەك مەبەست و ئارمانجێن نهێنی یێن ل پشت پەردان هەین .

ئاریشە و پرسا سەرەکی یا کەڤتیە درێکا ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەکۆلینێ دا، نەبوونا ژێدەرێن تیرۆتەسەل بوویە ل سەر ئەڤی ماوەیێ هەستیار، ژبەرکو پتریا ئەوان ژێدەرێن بەحسێ ئەڤان پێشهاتێن گرێدایی کاودانێن کوردستانێ دپرسا

salih.wasiy@uoz.edu.krd

ڕۆژهەلاتیدا کرین ب شێوەیەکێ گشتی و سنۆدارکری بەحس کرینە، دگەل هندێ دا، ژبەر هندێ ب نەچاریڤە بناغێ ڤەکۆلینێ ب خەملاندنا ژێدەرێن جۆاروجۆر هاتیە دارشتن، و هەلبەت دیتن و بکارئینانا ئەڤان جۆرە ژێدەران وەختەکێ درێژ دڤیا تاکو پێزانییێن گرێدایی ب بابەتیڤە بهێنە دەست نیشانکرن و ب گونجایی بهێنە هەلسەنگاندن، چونکی ئەڤ جۆرە ژێدەران بەحسێ هەمی لایەنێن گرێدایی پرسا کوردستانێ دناڤبەرا، دەولەتا ئوسمانی ، قاجاری و زلهێزێن ئەورۆپی ب تایبەتی بەریتانیا، فەرەنسا، ئەلمانیا، ئەمریکا و رۆسیان دا دکەن، لەوڕا دهەلبژارتنا وان دا، جۆرەکێ هووشیاریێ دڤیا، داکو ڤەکۆلین ژ چوارچوڤێ سنۆرێ بابەتی دیرنەکەڤیت .

هەلبەت ژبۆ شرۆڤەکرنا ئەڤی بابەتێ هەستیار و پری بوویەرێن تراژدی پشت ل سەر هندەك ژێدەرێن گرنگ یێن ب ماوێ ڤێ ڤەکۆلینێ ڤە گرێدای هاتیە بەستن، نەخاسمە ژێدەرێن ب زمانێ ئنگلیزی وەك پەرتووکا شینسی (Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837)، ناما دکتۆرایێ یا روبێرت.پی. پری (*European Exploration in Turkish Kurdistan 1800-1842*) و نامەیا ماستەرێ یا نەفزات کیسکین (*How Did the Kurds of Turkey Acted Politically Against the Policies of the Great Powers*)هاتین نڤێسین. دڤان ژێدەران دا، روونکرن ل سەر دەستپێکا هاتنا ڤەدیتنکەر و لێگەرێن ئەورۆپی بۆ کوردستانێ، ئەوا ل وی دەمی دبن دەستهەلاتا ئوسمانی و ئیرانێ ڤە هاتینە دان، دهەمان دەمدا، تارادەیەکێ باش پێزانینێن زانستی و گشتی ئاماژەیان ب سیاسەتا زلهێزێن ئەورۆپی هەمبەری مێرگەهێن کوردی و پرسا کوردی ددەن. هەروەسا روونکرن داینە ل سەر بزاڤێن سیاسی، رێکێن ستراتیژی، ئایینی، لەشکەری و بارزگانی یێن لێگەرێن ئەورۆپی ژبۆ دیتنا پێگەهێ خۆ و بەرفرهەکرنا دەستهەلاتا خۆ ل دەڤەرێ .

هەروەسا دکتۆرنامەیا شیلتۆن.ی.دبلیوو (Faith, freedom, and flag: the influence of American missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880)، و ماستەر نامەیا ئیبر. چەیی. ئار (Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan, 1839-43)ێ و دکتۆرنامەیا دۆگان.ئێم. ئەیی (American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) And “Nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) And American Missionary Activities in the Ottoman Empire)ێ ، ئەڤان جۆرە کارێن ئەکادیمی تیرۆژ بەردراینە سەر زۆر بوویەر و پێشهاتێن سیاسی و لەشکەری یێن گرێدایی ئەڤی بابەتی ڤە. هەروەسا بەحسێ ڤەدیتنکەر و مزگینەرێن دەولەتێن ئەورۆپی و کار و چالاکییێن وان ل دەڤەرێ کری یە، دهەمان دەمدا، ب تێرۆ تەسەلی بەحسێ قۆناغ و ئارمانجێن گەرۆکێن ئەورۆپی ب تایبەتی یێن بەریتانیا کری نە، دگەل دا بەحسێ بزاڤێن گەرۆکێن ئەورۆپی دگەل هۆز و سیاسەتمەدارێن مەسیحی کریە، خۆشکرنا پەیوەندیان دگەل کێم نەتەوەیان، و دورستکرنا پەیوەندیان دگەل دەولەتێن هەرێمی، و بدەستڤەئینانا پشتەڤانیا نێڤدەولەتی بۆ بەرژەوەندی و دەستکەفتان بو ئەورۆپی لدەڤەرێن کوردی کرینە.

هەژی یە بێژین ژبۆ پتر دەولەمەندکرنا ڤێ ڤەکۆلینێ، ژمارەکا ژێدەرێن تۆرکی و کوردی ژی بۆ ئەنجامدان و نڤێسینا ڤێ ڤەکۆلینێ هاتینە بکارئینانن. بۆ نموونە، پەرتووکا گەرۆکێ بەریتانی کلودیۆس جێمس ریچ (گەشتا ریچی بۆ کوردستانێ 1820)، و پەرتووکا کامەران محەمەد حاجی (کوردستان لە بازنەی کێشەی ڕۆژهەلاتیدا 1800-1900)ێ ، ئەڤان جۆرە پەرتووکان تیرۆژ بەردراینە سەر زۆر بوویەر و پێشهاتێن سیاسی و لەشکەری یێن گرێدایی ئەڤی بابەتی ڤە. هەروەسا بەحسێ هەلۆیستێ بەریتانیا و دەولەتێن هەرێمی بەرامبەری بەرژەوەندیێن بەریتانیا ل دەڤەرێ کری یە، دهەمان دەم دا، ب تێرۆ تەسەلی بەحسێ قۆناغ و ئارمانجێن بەریتانیا کری نە، دگەل دا بەحسێ بزاڤێن بەریتانیا دگەل هۆز و سیاسەتمەدارێن کوردی، خۆشکرنا پەیوەندیان دگەل کێم نەتەوەیان، و

salih.wasiy@uoz.edu.krd

دورستكرنا پەیوەندیان دگەل دەولەتێن هەرێمی، و بدەستڤەئینانا پشتەڤانیا نێڤدەولەتی بۆ بەرژەوەندی و دەستكەفتان بو بەریتانیا لدەڤەرێن كوردی كرینە، هەژی یە بێژین ژبۆ پتر دەولەمەندكرنا ڤێ ڤەكۆلینێ، ژمارەكا ژێدەرێن فارسی و عەرەبی ژی بۆ ئەنجامدان و نڤێسینا ڤێ ڤەكۆلینێ هاتینە بكارئینانن. پێدڤییە ئاماژێ بهندێ بدەین، كۆ دڤان ژێدەران دا كومەك شاشییان هاتینە دیتن و راستڤەكرن.

هەلبەت ژبۆ ئەنجامدانا ئەڤێ ڤەكۆلینێ رێبازەكا شرۆڤەكرنێ پێدڤیتن، ژبەر هندێ رێبازا ڤەكۆلینا پێداچوون و دۆیڤچوونا بوویەرێن دیرۆكی بۆ ڤێ ڤەكۆلینێ هاتیە بكارئینان. چونكی ئەڤ رێبازە دێ هەمەرەنگیا بووجون و تێگەهێن ڤەدیتنكەرێن ئەوروپی ل دۆر پاراستن و بدەستڤەئینانا بەرژەوەندیێن وان ل دەڤەرێ دیاركەتن، ژبەركو ئەڤ رێبازە ب كویری و ب هویری بەرێخۆددەتن هەمی لایەنێن گرێدایی ب سەردەمێ زێرین یێ ڤەدیتنكەرێن ئەوروپی ڤە و چەوانیا دەربرینا هەلویستێ سیاسەتمەدار، گەرۆكێن ئەوروپی و ئارمانجێن وان دێ ب ئاشكرایی دەتن دیاركرن.

دەرازینك: چەوانیا چوونا كوردستانێ دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتی دا

دناڤ گەرماتیا پرسا ڕۆژهەلاتیدا، كوردستان ببوو گۆرەپانەكا بهێز و چاڤتێبرنێ دناڤبەرا زلهێزێن هەرێمی و ڕۆژئاڤایی دا و لڤی ماوەیدا، چەندین میرگەهێن كوردی یێن خۆدان جۆرەكێ سەربەخوویێ ل كوردستانێ هەبوون. ئەڤ میرگەهە بناڤ ب سەر دەستهەلاتا ئوسمانیڤە بوون (Klein,2011,78; Ghalib,2011,55) . بەلێ د ژیوارێ خۆدا درێڤەبرنا كاروبارێن خۆ یێن كارگێری، ئابۆری، سیاسی، رێكخستنا جڤاكی و كەلتوری دا سەربەخوبوون و دەستهەلاتەكا سنۆردار كری هەبوو. ژبەر هندێ بەردەوام ژمارەكا دیارا میرێن كوردی بزاڤ دكرن ژ دەستهەلاتا ئوسمانی جوو دابن و كیانەكێ سیاسی یێ سەربەخوو لدەڤەرێن خو دامەزرینن، ئەڤ چەندە دزڤریتە وێ سیاسەتا توند و خۆ سەپاندنا كاربەدەستێن ئوسمانیان ل سەر كوردا (Elphinston,1946,95).ئەڤ رەوشا كوردستان دچوارچووڤێ پرسا ڕۆژهەلاتی دا تێدا دبۆری، وەك رەگەزەكێ سەرەكی رۆلێ خۆ دگێرا، ب واتایەكا دیتر ببوو ستوینا ئێكێ ژ رەگەزێن سەرەكی یێن پرسا رۆژهەلاتی دچارەنڤیسێ هەرێمێن ژێر دەستهەلاتا ئوسمانی ڤە، بڤێ چەندێ دیار دبیت میرگەهێن كوردی ل كوردستانێ ئەڤ رەگەزە پێك دئینا (Sakallıoğlu,1996,8) .

دئەنجامدانا دیرۆكا كوردا یا ڤێ قوناغێ تووشی تێكشێلاندن و نەرەواییێ بوو، چونكی ژلایەكێ ڤە، كوردستان ببوو مەیدانا هەڤركییان دناڤبەرا ڕۆژئاڤایان و دەولەتا ئوسمانی دا، هەروەسا دەولەتێن ڕۆژئاڤای سیخۆر و دیڤەلانكێن خۆ لژێر پەردە و ئەجندێن جودا جودا و ئەنجامدانا چالاكیێن سیاسی و ئایینی رەوانەیی دەڤەرێن كوردی دكر، داكۆ ئاگرێ دووبەرەكیێ دناڤبەرا كورد و مەسیحیان دا خۆش بكەن، بێگومان مەرەما ڕۆژئاڤاییان ژڤێ چەندێ، یا روون و ئاشكرا بوو، كۆ دڤیا وێنەیەكێ نەراست لدۆر كوردا نیشا جڤاكێ نێڤدەولەتی یێ وی دەمی بدەن و بوو دیار بكەن كۆ كورد مرۆڤێن نەشارستانی و هۆڤن (مەنتك،20،2000). ژبەر هندێ، ژمارەك ژ گەرۆكێن ڕۆژئاڤایی ب نەجوانی و نەگونجای پێزانین لدۆر نەتەوەێ كورد نڤێسینە و ب مللەتەك نەشارستانی داینە نیاسین وەك كارل مای.

ل قوناغێن دوماهیا ژیارا خۆ یا سیاسی دا، میرگەهێن كوردی، لژێر سەركردایەتیا هندەك میرێن بهێز دا دەست ب بزاڤێن سەربەخوویێ ژ دەولەتا ئوسمانی كربوون، ب كێمی یان ب زۆری كەفتبوون دناڤ ململانە و هەڤركیا دناڤبەرا زلهێزێن ئەوروپی دا، كۆ دپێناڤێ بدەستڤەئینانا دەستهەلات، پێگەهێن ئابۆری، سیاسی، ئایینی، لەشكەری و بازرگانی چالاكێن جۆراوجۆر لدەڤەرێ ئەنجام دان. بڤێ چەندێ ژمارەكا بوویەر و روویدانێن دیار یێن ب مێژوویا كوردستانێ ڤە گرێدایی ب شاشیڤە هاتینە تۆماركرن و شرۆڤەكرن.

salih.wasiy@uoz.edu.krd

ئەڤ ململانە و هەڤركییە سیما و خاسلەتێن سەرەكی یێن پرسا رۆژهەلاتی بوون دەرگەهێن تێكشێلانا دیرۆكا كوردستانێ. چونكی ئەو نۆێنەرێن وەلاتێن رۆژئاڤایی ئەوێن دهاتنە دناڤ میرگەهێن كوردی دا، بتنێ بۆ بەرژەوەندیێن وەلاتێن خۆ كاردكرن و بوونە ئەگەرێ تێكچوونا پەیوەندییان دناڤبەرا كورد و نەتەوەێن دی یێن دناڤ كوردا دا دژیان. دئەنجامدا، تێكشێلانەكا سەرانسەری ب سەر لاپەرێن دیرۆكا كوردستانێ دا هاتبوو، هەر تشتەكێ نەگونجایی و خراب نۆێنەرێن رۆژئاڤایی، ب تایبەتی گەرۆكێن وان ب كوردان ڤە پالدابوون. دئەنجام دا دیرۆكا كوردستانێ تووشی ڤەگێرانێن دیر ژ راستیێ بوو و هەتا نۆكە ئەڤ ڤەگرانێن خەلەت نەهاتینە راستڤەكرن.

تەوەرێ ئێكێ: تێكشێلاندنا چارەنڤیسێ میرگەها سۆران

تشتێ لدەڤ دیرۆكنڤیسان مایە ڤەشارتی ئەوە، كۆ ل سالا 1813ێ[4]، دەولەتا ئوسمانی زۆر ب پرسا رۆژهەلاتی ڤە شەپرزە ببوو و ژهەمی لایەناڤە مژویلی دیتنا رێكێن چارەسەركرنا ئاریشێن ئەڤێ كێشێ بوو. ئەڤ مژویل بوونا دەولەتا ئوسمانی دەرگەه بو كوردێن سەر سنۆرێ ئوسمانی-قاجاری، قەفقاز و میرگەهێن كوردی ڤەكر، كو دەست ب لیڤنا ژبۆ هاتنا كەسایەتێن بهێز بو سەر دەستهەلاتێ و بهێزكرنا پێگەه و هێزا میرگەهێن كوردی بكەن (Keskin,2015,36; Muhammad,2017, 108)[5]. بهزرا ڤەكۆلەری ژبەر نەبوونا ژێدەرێن گرنگ و پێدڤی ئەڤ چەندە لدەڤ دیرۆكنڤیسن كورد ب تێكشێلایی و نەئاشكرایی مایە .

ژئەنجامێ ئەڤا ل سەری هاتیە دیاركرن و چەندێن ئەگەرێن ناڤخویی، ل سالا 1813ێ، میر محەمەد دهێتە سەر دەستهەلاتا میرگەها سۆران، دەست ب جێ بەجێكرنا بەرنامێن كارێن خۆ كربوو، ڤۆناغا ئێكێ یا كارێن وی چەسپاندنا دەستهەلاتا میرگەها وی بوو(موكریانی،29،1935). ڤۆناغا دووێ ژ جێ بەجێكرنا پرۆگرامێ میر محەمەدی، لدەمەكێ دابوو، كۆ دەولەتا ئوسمانی هێدی هێدی هەلۆیستێن وێ لاواز دبوون، ب تایبەتی لدەمێ سۆلتان مەحمودێ دووێ (1808-1839)ێ بزاڤكرین چاكسازی و دەستهە لاتا ناڤەندی ب سەر هەرێمان دا ب سەپینیت، كۆ هینگێ میرگەهێن كوردی و دەستهەلاتدارێن خۆجە یێن كوردستانێ پشكەك بوون ژ ئەوان هەرێمان ژبۆ راستڤەكرنا شاشێن دەولەتا ئوسمانی لدەڤەرێن كوردی ئەنجامداین، سۆلتانێ ناڤبری دڤیا دەستهەلاتا مەركەزی بهێزی ل سەر كوردا ب سەپینت (ئەرفەع،48،2001)، ئەڤ بزاڤە ئێك ژ فاكتەرێن بزاڤا میر محەمەدی بوون، بەلێ د ژێدەرێن نزیكی دەولەتا ئوسمانی دا هاتیە، ئەڤ بزاڤە ب دژی دەستهەلاتا دەولەتا ئوسمانی بوو.

ئەوا د پرۆسێسا جێگركرنا دەستهەلات و كارێن بەرفرهە یێن میر محەمەدی دا، فاكتەرێن هاریكار بوو، ئەو بێهێزی بوو، یاكۆ لڤی ماوەیدا دهەلۆیستێ ئوسمانیان دا دهاتە پێش چاڤ، ئەڤە ژی د وان رووێدان و پێشهاتان دا خۆ دبینت یێن كۆ بووینە رەگەز و پالدەرێن سەرەكی یێن پرسا رۆژهەلاتی. بۆ وێنە، شكاندنا دەولەتا ئوسمانی د شەرێ رۆسیا قەیسەری دا یێ سالێن 1828-1829ێ[6]، مۆركرنا پەیمانا ئەدرنە دناڤبەرا رۆسیا قەیسەری و دەولەتا ئوسمانی دا[7]. لڤێرێ دەولەتا ئوسمانی كورد ب ئەگەرێ سەرەكی یێ لاوازبوونا هەلۆیستێ خۆ تاوانبار كربوو، چونكی پشتەڤانیا رۆسیا قەیسەری كربوون و بڤێ چەندێ دەولەتا ئوسمانی لاواز كربوو (Miller,2012,25). لدۆیڤ بووچوونێن خۆدانێ ڤەكولینێ، بێگومان ژ ئەگەرێ وێ سیاسەتا توندا ئوسمانیان دگەل كوردا بكاردئینان و سەپاندنا سیستەمێ باج وەرگرتنێن زێدە، كورد هاتبوون پالدان بخو ل رێكەك دی بگەرن داكۆ بشێن خۆ ژ دەستهەلاتا ئوسمانیان بپارێزن.

لڤی دەمیدا، ژلایەكێ ڤە، هەلۆیستێن والیێ بەغدا، (داود پاشایی 1817-1831)ێ؛ تارادەیەكێ هەمبەری پێنگاڤێن میر محەمەدی بد اش بوون، ب تایبەتی پشتی ل سالا 1834ێ، پێدانا ناسناڤێ (پاشا) ب میر محەمەدی، كۆ وەك پێنگاڤەكێ بۆ

salih.wasiy@uoz.edu.krd

ژبۆ كێمكرنا فشارا هێزا بابانییان [8]، چونكی قاجارییان بزاڤ دكرن ب دژی میرگەها سۆران بكاربینت (بابانزادە،1997، 52). ژلایەكێ دیڤە، ئەڤ فشار قاجارییان ل سەر كوردا بو ئەگەرێ هندێ، ل سالا 1818ێ، هۆزێن كوردی ب تایبەتی هۆزا بلباس یا دناڤ دەولەتا قاجاری دا ب دژی دەستهەلاتدارییا ئیرانێ راپەرین و زیانێن مەزن ل هێزێن قاجارییان بدەن (ئەڤیر یانوڤ،2004،164) [9]. هەرچەوابت، پشتی كوشتنا داود پاشایی و ئارەزۆییا میر محەمەدی بۆ سەربەخۆبوونێ دناڤبەرا سالێن 1830-1831ێ دا زێدە ببوو (نوار،1968 ،34)، دیسان فاكتەرێن بووینە پالدەرێن سەرەكی ل پشت پێنگاڤێن بەرفرهەبوونا دەستهەلاتا میر محەمەدی .

هەژی یە بێژین، دگەل بێهێزییا هەلویستێ دەولەتا ئوسمانی د هەستیارترین پێشهاتێن پرسا رۆژهەلاتی دا، دەولەتا قاجاری یا ئیرانێ دڤی ماوەیدا دشەرێن دناڤبەرا سالێن (1826-1828)ێ، دگەل رۆسیا قەیسەری تووشی شكەستنێ ببوو(أحمد،1985، 22) و ل سالا 1828ێ؛ ب نەچاری پەیماننامەیا (تۆركمانچایی) مۆركربوو [10]. لدۆیڤ ژێدەرەكێ رەسەن یێ رۆسی، ئەڤ پەیمانە ب خالەك وەرچەرخانێ یا مەترسیدار یا پرسا رۆژهەلاتی ب سەر كوردا دهێتە هژمارتن. چونكی دڤێ پەیمانێ دا رێژەكا زۆرا ئەردێ كوردا یێ دكەفتە سەر سنۆرێ قاجاری و رۆسیا قەیسەری دكەفتە دبن كونترۆلا رۆسیا قەیسەری ڤە [11] (ئەڤیر یانوڤ ، 2004، 155). ژلایەكێ دیڤە، ل چەپەرێن رۆژهەلاتی قاجاری مژویلێ شەرێ پەشێوییان ل دەڤەرا (هیرات) ل ئەفغانستان (شمیم،1375، 138؛ قدیانی، 1383، 120؛ لیمبتون، 1375، 178). ئەڤێ چەندێ دەرفەتەكا دی یا زێرین دابو میر محەمەدی ژبۆ پێشڤەبرنا پرۆگرامێ بەرفرهەكرنا دەستهەلاتا خۆ نەكۆ بتنێ لدەڤەرێت ژێر دەستهەلاتا ئوسمانیدا، بەلكۆ لهندەك دەڤەرێن رۆژهەلاتا كوردستانێ و دەست ب بەرفرهەكرنا دەستهەلاتا خۆ ل سەر چەندین دەڤەران كر بوو و ئێخستنە دبن كونترۆلا خووڤە (جلیل و اخرون،1992، 16).

پێنگاڤێن بەرفرهەكرنا دەستهەلاتێ ژلایێ میر محەمەدی ڤە، نەبتنێ بوونە ئەگەرێ هووشیار بوونا دەولەتێن ئوسمانی و قاجاری، بەرۆڤاژی دەولەتێن زلهێز ژی تووشی دوو دلی و گۆمانێ كر بوون، لەورا دێ بینن، چوجاران بەریتانیا رازنەدبوو[12]، دەستهەلاتەك بڤی رەنگی ل دەڤەرێ پەیدابیبت، جهێ دەولەتا ئوسمانی بگریت و دژی بەرژەوەندیێن وێ (بەریتانیا) لدەڤەرێ راوەستیت، ژبەركۆ ئەڤە دابیتە ئەگەرێ تێكدانا پێشهاتێن دەڤەرێ ب گشتی و مەزنكرنا پرسان، هەروەسا دبیت ببایە ئەگەرێ دورستبوونا كێشەیەكا نێڤدەولەتی و دەولەتێن دی یێن زلهێز ماتێكرن دڤێ كێشێ دا كربا، ب تایبەتی رۆسیا قەیسەری (McDowall, 2003,100).

هەلۆیستێ بەریتانیا لدۆر پرسا رۆژهەلاتی [13] و دورستكرنا قەواریەكێ سیاسی یێ كوردی، درێژپێدان هەلۆیست و سیاسەتا وێ یێ گشتی بوو لدۆر پاشەرۆژا رۆژهەلاتا ناڤین، سیاسەتا دژایەتیكرنا دورستبوونا هەر دەستهەلات و هێزیك سیاسی یاكۆ بەرژەوەندیێن بەریتانیا ب ئێختە مەترسیێ[14] (ئەسكەندەر،2004،304)، ب تایبەتی هزرا سەربەخوویێ ژلایێ محەمەد عەلی پاشایێ مسرێ و میر محەمەدی بتنێ زیان ب دەولەتا ئوسمانی نەدكەفتن، بەلكۆ زیانێن كاریگەر دا ب دەولەتێن ئەورۆپی، ب تایبەتی بەریتانیا ژی كەفن(بابانزادە،1997، 56)، ژبەر هندێ ب بەریتانیا ب تەمامی شەپرزەببوو، دبیت هەبوونا پەیوەندییان دناڤبەرا محەمەد عەلی والیێ مسرێ و فەرەنسا(الدسوقی،1976،111)، بەریتانیا شەپرزەتر كربیت. هەروەسا ئارمانجێن محەمەد عەلی پاشایی ژ داگێركرنا بەغدا و دەڤەرێ كۆ هەم دا زیان ب بەرژەوەندیێن بەریتانیا لدەڤەرێ كەفن و هەم دا بەردەوام بیت مەترسی بۆ سەر رێكێن بازرگانی یێن دچوون هندستانێ(جەلیل،1987، 163). بڤێ چەندێ بەریتانی پتر شەپرزە ببوون.

ژلایێ خوڤە رۆسیا، ب هێڤیڤە چاڤەرێ ژناڤچوونا دەولەتا ئوسمانی ئەوا هینگێ ب زەلامێ نەخۆشێ ئەورۆپا دهاتە نیاسین بوو (Stokes & Stokes, 1984,10)، بەلێ

salih.wasiy@uoz.edu.krd

بەرژەوەندیێن هەستیارێن ڕۆسیا قەیسەری یێن وی دەمی، ئەو پالدابوو خۆ نێزیکی دەولەتا ئوسمانی بکەت، نەك بۆ پاراستنا دەولەتا ئوسمانی، بەرۆڤاژی وەسا هزردکر ئەو رەوشا خرابا دەولەتا ئوسمانی تووشبوویێ دێ دەرفەتەکێ ب ڕۆسیا قەیسەری دەت ژبۆ بهێزکرن و بدەستڤەئینانا پێگەهێ ڕۆسیا دناڤ دەولەتا ئوسمانی دا(مەنتك،2000،136). نێزیکبوونا لەشکەرێ ئیبراهیم پاشایی بۆ ئەستانە و لاوازییا هەلۆیستێ دەولەتا ئوسمانی، ببوو پالدەرێ نێزیکبوونا دەولەتا ئوسمانی دگەل ڕۆسیا قەیسەری. بڤێ چەندێ ڕۆسیا هاتە پالدان ژبۆ مۆرکرنا پەیماننامەیا (هونکیارسکەلەسی) [15] هەروەسا ڕۆسیا قەیسەری دترسیا نەسەقامگیری و پێشهاتێن ترسناك یێن ڕۆژئاڤایێ ئیرانێ ببنە ئەگەرێ سەرنجراکێشنا ئیرانێ و هەلۆیستەکێ ب دژی بەرژەوەندیێن بەریتانیا ل دەڤەرا هیرات وەرگرت(جلیل و اخرون،1992، 16)، و بڤێ چەندێ رۆسیا ترسیا، ژبەرکو بەرتیانیا پالدەرا رۆسیا بوو ژبۆ پشتەڤانیکرنا ئیرانێ(جەلیل،1987، 161).

ژلایەکێ دیڤە، پێنگاڤێن بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا محەمەد عەلی پاشایی والیێ مسرێ ل شام و ئاسیا بچووك، ڕۆسیا قەیسەری ئەڤ چەندە ب هێرشەك مەترسیدار بخۆ و ئەورۆپا دزانی ڤە، هۆکارێن ڤێ مەترسیێ دهندابوون کۆ سەرکەفتنا محەمەد عەلی و رووخاندنا دەولەتا ئوسمانی دابیتە ئەگەرێ پەیدابوونا جۆرەکێ هەماهەنگییێ دناڤبەرا مۆسلمانێن قەفقاز و دەستهەلاتا نۆی دا و دابیتە مەترسی ل سەر پێگەهێ ڕۆسیا قەیسەری ل دەریا ڕەش. ئەڤ پێشبینیە ژلایێ هندەك سەرکردێ، لەشکەری یێن ڕۆسی زۆر ب هەستیاریڤە هاتبوو وەرگرتن. لدەڤ ڕۆسیا مانا دەولەتەکا هەڤسنۆرا بهێزا وەك دەولەتا ئوسمانی ژ دەولەتەکا تازەیا بهێزا هاتی دورستکرن ژلایێ محەمەد عەلی پاشایڤە باشتر بوو(ئەسكەندەر،2004،188). ل 8 تیرمەها 1833ێ، بڤێ پەیمانێ دەستهەلاتا ڕۆسیا قەیسەری گەهشتە ئاڤێن دەولەتا ئوسمانی(حاجی،2007، 136). پەیماننامەیا هونکیارسکەلەسی، کۆ دبنەرەت دا پەیماننامەیەکا بەرەڤانیکرنێ بوو، دناڤبەرا ڕۆسیا قەیسەری و ئوسمانیان دا بۆ ماوێ 8 سالان هاتبوو مۆرکرن(حاجی،2007، 136)، بڤێ چەندێ دەرفەتەك گرنگ بۆ ئوسمانیان هاتبوو پێش ژبۆ رووی ب رووی بوونێ دگەل میرگەهێن کوردی، ب تایبەتی میرگەها سۆران.

لەورا دێ بینن، ژلایەکێ ڤە ڕۆسیا هاریکارییا تورکیا و بەریتانیا، ژلایەکێ دیڤە، هاریکارییا ئیرانێ دکر(قەفتان،1985، 53). ژبەر هندێ چوو هزر دەربارەیی پێنگاڤێن میر محەمەدی ژبۆ بەرفرەهکرنا دەستهەلاتا خۆ نەدکر وەك بەریتانیا دکر(باقی،2002، 47). ژبەر هندێ خۆ ئامادەکرنا دەولەتا ئوسمانی و بەرهەڤکرنا لەشکەرەکێ بهێز بۆ سەر میرگەها سۆران بو کارەکێ زۆر ب ساناهی، ئەڤ کارە ب والیێ سیۆاس، (ڕەشید محمد پاشایی1832-1839 [16] هاتە سپاردن، دهەمان دەمدا، فەرمان ل (عەلی ڕەزا پاشا لازی1832-1842) والیێ بەغدا و (محەمەد پاشا بەیرەقدار1834-1843) والیێ مۆسل هاتەکرن کۆ هاریکارییا لەشکەرێ ڕەشید پاشایی و هێرشا وی بۆ سەر میرگەها سۆران بکەن(سەجادی،1996، 44) .

لدەستپێکێ، بەریتانیا برێکا دبلۆماتکارێن خۆ بزاڤکرن جۆرە رێکخستن و هاریکارییەك سەربازی دناڤبەرا هەر ئێك ژ دەولەتا ئوسمانی و قاجاری بهێتە دورسستکرن و ئارستێن وێ بدژی میرگەها سۆران بهێنە تەرخانکرن، واتە ژبۆ دورستکرنا هەڤپەیمانیەك سەربازی دناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و قاجاری دا، بەریتانیا وەك دیدەڤانەك کەفتە دناڤبەرا وان دا (أحمد،1985، 25 ؛باقی،2002، 149)، بەلێ ببۆرینا وەختی بەریتانیا گەهشت هندێ، کۆ دبیت هاتنا لەشکەرێ قاجاری بۆ باشۆرێ کوردستانێ کێشی پتر ئالۆز بکەت و کێشەیەکا نێڤدەولەتی ژێ دورست ببیت، ئەڤە ژی تشتەك بوو دبەرژەوەندییا ستراتیژییا بەریتانیا دا نەبوو لدەڤەرێ. لڤێرێ وەسا دیار دبیت، رەنگە بەریتانیا هایدار ئەوان پەیوەندیێن نهێنی یێن دناڤبەرا محەمەد فەتح عەلی پاشا (1797-1834) بیت، ئەڤە ژی بتنێ بزاڤەك بۆ

ژلایێ میر محەمەد پاشایڤە ب مەبەستا هاریكاریكرنا سەربازی ژ ئیرانا قاجاری، كۆ بەریتانیا ئێخستبوو دگومان و دمەترسێ دا (الجاف، 2008، 160؛ خالفین،1969، 35).

ئەڤ پێشهاتێن ل سەری ئاماژە پێهاتیە دان بەریتانیا پالدا بهێتە دناڤ كێشێ دا و برێكا دبلۆماتكار و بالیۆزێ خۆ) ریچارد ۆودی .R (Wood ل حەلەب، پەیوەندی محەمەد پاشایی كر كۆ دەست ژپێنگاڤێن خۆ بێن رووی ب رووی بوونێ ب دژی دەولەتا ئوسمانی بەردەت و داخواز ژێ كر بچیت ئەستانە، وەسا بۆ ناڤبری دیار كربوو، كۆ بەریتانیا بزاڤێن هندێ كرینە كۆ سۆلتان لێببۆریت (ئەسكەندەر،2004،216).

هەژی یە بێژین، دەولەتا قاجاری نەشیا خۆ هەمبەری پێنگاڤێن میر محەمەدی راگریت، لەورا رابوو لەشكەرێ خۆ كۆمكر و بەرەڤ میرگەها سۆرانڤە چوو (McDowall, 2003,100) . دڤێ كەربۆ و هەڤركیێ دا، ڕۆسیا قەیسەری بلەز خۆ ئامادەكر داكۆ بەهرا مایتێكرنێ هەبیت و داگیركرنا دەڤەرێ حەلال بكەت، كۆ بەری هینگێ دشەرێن (1826-1828)ێ، قاجارییان كونترۆلكربوو، هەروەسا وەك سیاسەتەكا گشتی یا پرسا ڕۆژهەلاتی، ژبۆ پشتەڤانیكرنا بەرهەلستكارییا بەریتانیا، پشتی كاربەدەستێن قاجارییان داخوازا هاریكارییا تۆپ و چەكێن سەربازی هاریكارییا وان بكەت، بڤێ چەندێ ڕۆسیا قاجاری دەست ڤالا نەهنارت و هاریكارییێن سەربازی پێشكێشی وان كر بوون(الجاف، 2008، 148؛ قەفتان،1985، 53). هەورەسا هندەك ژێدەر ئاماژە بهندێ ددەن، كۆ لدەمێ هێزێن قاجارییان بەرەڤ سنۆرێ میرگەها سۆران هاتین ب سەدان سەربازێن ڕۆسی دگەل دابوون (McDowall, 2003,100)

هەرچەوابت، ژبەركۆ هەمی ئارستە بدژی بزاڤا محەمەد پاشایی دهاتن، ل سالا 1836ێ، میر محەمەدی خۆ رادەستی هێزێن دەولەتا ئوسمانی كر(خالفین،1969، 35)، بەلێ بزاڤێن دەولەتا ئوسمانی د سەپاندنا دەستهەلاتا ناڤەندی و لادانا دەستهەلاتدارییا هەرێمان و ئارمانجێن بهێزێن میر محەمەدی د هندێدانەبوون جارەكادی دەستهەلاتێ بگرت دەستڤە. ئەو بوو دوماهیك جار د پیلانەكێدا پشتی چوویە ئەستانە و زڤریڤە درێكێدا پیلانا كوشتنا وی دهێتە جێ بەجێكرن [17]. دئەنجامدا، میرگەها سۆران دهێتە ژناڤبرن [18] (سەجادی،1996، 45). لدۆیڤ ژێدەران ئوسمانیان بهاریكارییا بەریتانیا ئەڤ پیلانە دارشتبوو و دجێ بەجێكرنا وێ بەریتانیا ڕۆلەكێ كاریگەر هەبوو .

لدۆیڤ تێگەهشتنا خۆدانێ ڤەكۆلینێ، دەستێوەردانا ڕۆسیا قەیسەری و بەریتانیا د سەلمینن كۆ پرسا ڕۆژهەلاتی بشێوەیەكێ ڕاستەوخۆ كارتێكرن ل سەر پرسا كوردی هەبوو، دەرئەنجامێن ڤێ كێشێ بووینە ئەگەرێ تێكشێلاندنا پرسا كوردی و میرگەهێن كوردی. ژبەركۆ دەولەتێن هەرێمی و نێڤدەولەتی بچاڤێ گومانێ بەرێخۆدایە میرگەهێن كوردی و بڤێ چەندێ تێكشلاندن دیرۆسێسا نڤیسینا دیرۆكا كوردی یا سەردەمێ ئوسمانیدا پەیدابوویە.

تەوەرێ دووێ : رەوشا میرگەها بابان دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتی

ژ ئەنجامێن مژوویل بوون و لاواز بوونا دەولەتا ئوسمانی ب پرسا ڕۆژهەلاتی ڤە، میرێن كوردی دەست بزاڤێن سەربەخوو بوونێ ژ دەلەتا ئوسمانی كرن، هەلبەت ئەڤ چەندێ ژ ئەنجامێ وێ سیاسەتا تۆندن و نەپێگرییا كاربەدەستێن ئوسمانی ژ وان سۆز و پەیمانێن داینە میرێن كوردی هاتیە پێش، چونكی لڤی دەمی دا، دەولەتا قاجاری ماتێكرن دكارووبارێن میرگەهێن كوردی دا، ب تایبەتی میرگەها بابان دا دكر. هەروەسا دەولەتا ڕۆسیا قەیسەری بزاڤ دكرن، كوردان بو لایێ خۆ بدژی ئوسمانی و ئیرانێ و بەریتانیا راكێشتن. میرێن كوردی ئەڤ چەندە بدەلیڤە زانی دەست ب بەرنامێن خۆ یێن سیاسی و سەربەخو بوونێ بكەن، داكۆ میرگەهێن خۆ ژ هێرشێن دەرەكی بپارێزن [19] (Muhammad,2017, 100).

لبەر ڕووناهیا ئەڤا لسەری ئاماژە پێهاتیە دان، دشێن سەردەمێ حوكمرانیا عبدالرحمن پاشایێ بابان (1789-1813)، بكەینە نموونە ژبۆ

salih.wasiy@uoz.edu.krd

سەربەخوو بوونێ، ژبەر ئەو کارێن وی ئەنجامداین و ئەو هەلویستێ زیرەکانە، بزاڤێن سیاسی دپێناڤێ بدەستڤەئینانا سەربەخوویێ و جێ بەجێکرنا دەستهەلاتا دمیرگەها خۆدا پەیرەو دکر، سەردەمێ ناڤبری ب دەستپێکەکا هەستیار و ترسناك ژ هاتنا پرسا ڕۆژهەلاتی بۆ ناڤ کوردان و تێکشێلادن یان نەراست نڤیسینا دیرۆکا کوردستانێ نەبتنێ ل سەر ئاستێ میرگەها بابان، بەرۆڤاژی ل سەر ئاستێ هەمی کوردستانێ دهێـە دانانن[20](Ghalib,2011, 100).

سەرەرای هندێ، کۆ سەردەمێ عبدالرحمن پاشایی و پشتی وی سەردەمێ مەحمود پاشایی (1813-1834)ێ، سەردەمێ چاڤتێبرنا دەستهەلاتدارێێن تەهران و بەغدا دەربارەی کوردستانێ بوو(ئەمین،1998، 112)، دگەل هندێدا، خرابیا کاودانێن هەرێمی و نێڤدەولەتی ئەڤ سەردەمە، ب تایبەتی دەستپێکا سالێن بیستێ یێن چەرخێ نۆزدێ، میرگەها بابان، جۆرەك ژ جۆران کەفتبوو دناڤ بازنێ پرسا ڕۆژهەلاتیدا، ژبلی کۆ دچوارچوڤێ ململانەیا دناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و قاجاری دا، لڤی دەمێ هەستیار و نازك دا کوردا دشیا هەڤسەنگیا هێزێ بەرەڤ هەر ئارستەکێ دڤیا بکێشن ، ئەگەر ڤیابا پشتەڤانییێ لێبکەن (ئەسکەندەر،2004،161). بهزرا ڤەکولەری، ژبەر هندێ بەریتانیا بهاریکارییا قاجاری و ئوسمانیان دەڤەرێن کوردی ب توند ئێنانە دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتی دا، دئەنجامدا، شەرێن گران دناڤ دەڤەرێن کوردی یێن سەر سنۆری دا روویدان و زیانێن مەزن ب کوردان کەفتن. هەر ژێدەرەکێ لدۆیڤ هزرو بیرێن خو زیانێن ب کوردا کەفتین خەملاندینە و بدرستی نەداینە دیارکرن، ژبەر هندێ ئەڤ بوویەرە ب تێکشێلای مایە. چونکی ژێدەرێن باوەرپێکری ل بەردەست نینن.

بەریتانیا وەك بهێزترین زلهێزا پرسا ڕۆژهەلاتی، خۆدانا چەندین بەرژەوەندیێن جۆراوجۆر بوو لدەڤەرێ، هەروەسا هاتیە زانین، کۆ ژبۆ جێگرکرنا پێگەه و دەستهەلاتێن خوو لدەڤەرێن کوردنشین، گەرۆك، سیخۆرێن ب سەر ڤۆنسۆلخانە و بنگەهێن وێ ئامیرێن کاریگەر بوون ددەستێ بەریتانیا و زلهێزێن دی دا. دەربارەی میرگەها بابان، دشێن گەرۆکێ بەریتانی، (کلۆدیۆس جێمس ریچ)، بۆ ناڤ سلێمانێ و دیوانخانا مەحمود پاشی ل سالا 1820ێ (Bayangani,2019, 92; Rich,1836)، وەك دەستپێکەك ئاشکرا بۆ چوونا میرگەها بابان بۆ ناڤ پرسا ڕۆژهەلاتیدا دانین، ئەڤ چەندە ژ ئەنجامێ ئەوان پێشهاتان هاتیە، یێن کۆ ژ ئەنجامێ ململانەیا ناڤخۆیی و هەرێمێ ڕاستەوخۆ و نەڕاستەوخۆ پەیوەندی ب پرسا ڕۆژهەلاتیڤە هەبوون.

ناکۆکیێن دناڤبەرا والیێ بەغدا (سەعید پاشا 1813-1817) و خەزنەدارێ وی (داود ئەفەندی 1817-1831) ل ناڤەراستا دەهکێن دووێ ژ چەرخێ نۆزدێ، گەهشتبوون وی ڕادەیی، کۆ دشیان دانەبوون چارەسەرییەك ئاشتیانە بۆ بهێتە دیتن، واتە پێدڤیبوو لایەنەکێ لایەنەك شکاندبا(مەنتك،2000،198؛ حاجی،2007، 143). هەڤسەنگێن هێزێ و تێکدەرێن ڤێ هەڤسەنگییێ کورد بوون، ژبەر هندێ، داود ئەفەندی د پێناڤێ رووی ب رووی بوونەکا ئێکلاکەر دا دگەل سەعید پاشا والیێ بەغدا، ل کوردستانێ ب پشتەڤانیا هێزەکا کوردی ب سەرۆکاتیا میرێ بابان (مەحمود پاشایی) خۆ ئامادەکر بوو، پشتی چەندین پێکدادانا دگەل لەشکەرێ والیێ بەغدا، دئەنجامدا، لەشکەرێ والیێ بەغدا دهێتە شکاندن، بەغدا دهێتە کونترۆلکرن، والیێ بەغدا دهێتە گرتن و پاشی کوشتن (نوار،1968 ،23؛ ئەمین،1998، 127). ئەڤە وێ چەندێ دگەهینت ئەگەر بهاریکاری و پشتەڤانیا کوردا نەبا، ئەفەندی نەدشیا سەرکەفتنێ بدەستخۆڤە بینت، ژبەرهندێ ئەڤ ژێدەرێن لسەری ئاماژە بهندێ دایە کۆ کورد تێکدەرێ هەڤسەنگیا هێزێ بوون.

هەژی یە بێژین، کا چەوا عەبدۆللا پاشا (1810-1813)ێ؛ د هاریکاری و پشتەڤانیا بابانیان و پشتەڤانیا ڕاستەوخۆ یا عبدالرحمن پاشای شیا بگەهیتە والیاتیا بەغدا و پشتی هینگێ ل عبدالرحمنی لێزفری و بو دۆژمنێ وی یێ سەرەکی، ب هەمان شێوە پشتی بۆرینا وەختەکێ کێم، داود پاشایی هەلویستەکێ دۆژمنکارانە

هەمبەری مەحمود پاشایی و میرگەها بابان پەیرەو کر(حاجی،2007، 143) .

ب بەهانەیا هندێ، کۆ مەحمود پاشا پابەندی دەستهەلاتا بەغدا نابیت و پەیوەندیێن خۆ دگەل دەستهەلاتا قاجاریێن ئیرانێ و فەرماندێ کرمانشاه نابیریت(ئەمین، 1998، 141)، داود پاشا، کەفتە هەولێن دوژمنداریێ دگەل دا و هێرش کرە سەر میرگەها بابان، دراستیدا ئارمانجا سەرەکی یێ ڤی جۆرێ هەلۆیستێ داود پاشایی، ئەو بوو، کۆ ناڤبری دڤیا دەڤەرێن دەورووبەر ڕاستەوخۆ پابەندی بڕیار و یاسایێن بەغدا بن(حاجی، 2007، 143). هەژی یە ئاماژێ پێبدەین، ئەڤە جۆرەکێ سیاسەتا ئوسمانیان بوو، لەوڕا دێ بینن پتریا والیێن بەغدا ل سەر ڤی جۆرێ سیاسەتێ چووینە.

سەرەرای هندێ، پرسا پەیوەندییێن مەحمود پاشایی دگەل قاجارییان تشتەك بوو کۆ دشیان دایە وەك پێدڤییەك دیرۆکی و سیاسی ب درێژاهیا سەردەمێ حوکمرانیا بابانیان هاتیە دیتن، ئەڤ چەندە دزڤریت بۆ جهێ جوگرافی یێ میرگەهێ، ئەڤ جهێ وێ یێ ستراتیژی پتریا جاران بۆ وێ بوویە نەخۆشی و مالوێرانی، دڤی بیاڤیدا، گەرۆکێ بەریتانی ریچ دایە دیارکرن، لڤی دەمی دا مەحمود پاشایێ بابان روونکر بوو، کۆ میرگەها بابان دکاوانەکێ نازك و هەستیار دابوو، ژبەرکۆ: " ئەگەر خزمەتا تورکان بکێ، ب چاڤەکێ کێم بەرێخوددەن تە و هەردەمێ ڤیان دێ تە ژناڤ بەن، و ئەگەر خزمەتا قاجارییان بکەیی دێ بەردەوام داخوازا پاران ژتەکەن و تە ئێشینن"(Muhammad,2017, 99; Rich, 1836).

بڤێ چەندێ دیار دبیت، مەحمود پاشایی نەشیا بوو، میرگەها خۆ ژ ماتێکرنا ئوسمانی و قاجارییان بپارێزیت، هەروەسا لڤی دەمی دا، چالاکیێن بەریتانیا ل عێراق و ئیرانێ بەرەڤ زێدەبوونێ دچوون(جلیل و اخرون،1992، 12). بڤێ چەندێ خۆیا دبیت کۆ لڤی دەمی دا ژی پێلەکادی یا تێکشێلاندنا دیرۆکا کوردا ژلایێ دەولەتێن هەرێمی و ئەوروپیڤە ب سەر کوردستانێ دا گرتبوو، بڤێ چەندێ چەندین بوویەرێن گرنگ ژ لاپەرێن ڤێ قۆناغا هەستیارا یا دیرۆکا کوردستانێ هاتیە بەرزەکرن .

هەر دڤی ماوەیی دا، واتە سەردەمێ حوکمرانیا مەحمود پاشایی، چالاکیێن دبلۆماتکارێن بەریتانی و بزاڤێن وان ژبۆ چەسپاندنا دەستهەلات و پێگەهێن خۆ ل بەغدا و دەڤەرێ، ب تایبەتی چالاکی و پێشڤەچوونا، ریچ سەرۆکێ نشینگەها بەریتانی و داروودەستەکێن وی ل بەغدا، لدویڤ چەند ژێدەرێن باوەرپێکری، هۆکارێن سەرەکی یێن تێکچوونا پەیوەندییان دناڤبەرا داود پاشا والیێ بەغدا و ریچی دا بوون. هەروەسا والیێ ئوسمانی ل بەغدا ریچ بهندێ تاوانبارکر بوو، کۆ پەیوەندی دگەل دەستهەلاتدارییا قاجارییان هەبوون و دڤیا هاریکارییا وان دچاڤتێبرنا عێراقێ دا بکەت (Rich,1836,100).

ئەڤ و ژبلی بزاڤێن داود پاشایی، کۆ دڤیا سنۆرەکێ ژبۆ دەستهەلاتا نشینگەها بەریتانیا ل بەغدا دانیت و بڤێ چەندێ ئاستەنگ درێکا بازرگانێن بەریتانیا ل دەڤەرێ پەیداکر بوون، بۆ وێنە زێدەکرنا باجان ل سەر گومرکێن کەلۆ پەلان، بڤێ چەندێ ریچ پتر هاتە ئازراندن (Rich,1836,110). گەشتا ریچی بۆ کوردستانێ و چوونا وی بۆ ناڤ دیوانخانەیا مەحمود پاشایی دا، دماوێ هەڤرکی و ناکۆکیێن دناڤبەرا نشینگەها بەریتانی و داود پاشایدا، سەلماندیە کۆ ریچ و نشینگەها بەریتانی تۆشی داود پاشای ببوون، ب تایبەتی پشتی هاتنا ریچی بۆ کوردستانێ، دەستهەلاتدارییا ئوسمانی وەسا هزرکر بوو، کۆ ئەڤە مانۆرەك سیاسی یا بەریتانیا بوو، کۆ ئارمانج ژێ هاریکاریکرن و پالدانا میرێن بابانە ژبۆ هەلۆیست وەرگرتنێ ب دژی والیێ ئوسمانی ل بەغدا(Rich,1836,112).

لڤێرێ دیار دبیت، دیارە سیاسەتا بەریتانیا و زلهێزێن دی یێن ئەورۆپی دپێناڤێ ڕاپرسانا کەسایەتێن یاخبووی یێن دەولەتا ئوسمانی و بکارئینانا وان وەك کارتێن فشاری ب دژی هەر هەلۆیستەکێ بدژی وان دهاتنە پەیرەوکرن، تشتەکێ ساناهی بوو، ب تایبەتی ئەگەر ئەڤ نێزیکبوونە ل دەستهەلاتدارێن هەرێمی دا

salih.wasiy@uoz.edu.krd

فاكتەرەك بيت دپێناڤێ جێگركرنا دەستهەلات و پێگەهێ خۆ ل ئەوان دەڤەرێن وان چاڤێن خۆ تێبرين(Muhammad,2017, 100)، لڤێرێ دەستهەلاتدارييا ئوسمانی دابوو دياركرن، كۆ مەحمود پاشايی پشتەڤانيا ريچی كر بوو، بەلێ لدۆيڤ بووچوونێن خۆدانێ ڤەكۆلينێ ديار دبت، كۆ موبالغە لڤێرێ هاتيە كرن، كۆ مەحمود پاشايی ريچ بڤێ چەندێ پالدابيت. بەرۆڤاژی، دبيت مەبەستا ريچ ژ سەرەدانكرنا مەحمود پاشايێ بابان ئەوبيت، كۆ فشارێ بێخيت سەر واليێ بەغدا .

بهزرا خۆدانێ ڤەكۆلينێ وەسا خۆيا دبيت، كۆ دەستپێكا سالێن سيهان ژ چەرخێ نۆزدێ، كۆ ماوەێ سەركێشيا داود پاشايی و زڤرينا دەستهەلاتا دەولەتا ئوسمانی، قۆناغەكا دی يا وێ مل ملانێ بوو يا بەريتانيا ژێ دترسيا. ژبەر هندێ بەريتانيا ب هويری چاڤدێرييا كارێن داود پاشايی دكرن، ب تايبەتی ئەو كار و چالاكيێن گرێدايی ب لايەنێ سەربازی و رێكخستنێن سۆپايی و دانووستاندنكرن دەربارەيی رێكا هندێ و پرسياركرن لدۆر ئارمانجێن سەربازێن بەريتانيا، بڤێ چەندێ بەريتانيا ئێخستە گۆمانێ، كۆ دبيت زيان ب بەرژەوەندێن بەريتانيا لدەڤەرێ بكەڤن.

هەژی يە بێژين، ژلايێ خۆڤە، ئەو كارێن داود پاشايی ئەنجامدابن بوونە جهێ گۆمانێ لدەڤ دەولەتا ئوسمانی، ب تايبەتی لدەمێ داود پاشايی، داخوازييا دەولەتا ئوسمانی لدۆر فرێكرنا هندەك پارەيان دماوێ شەرێ سالێن (1828-1829)ێ، دگەل رۆسيا قەيسەری رەتكرين(ئەمين،1998، 137)، بڤێ چەندێ دەولەتا ئوسمانی پتر كەفتبوو گۆمانێ. ژبەر هندێ، ل سالا 1830ێ، دەولەتا ئوسمانی فەرمانا دەركرنا داود پاشايی دەركر و دەڤێ تێكستێ برێكا هنارتيەكێ بۆ داود پاشايی فرێكر بوو. بەلێ نەپێگربوونا داود پاشايی ب فەرمانا دەولەتا ئوسمانی و كوشتنا هنارتيێ دەولەتێ ژلايێ ديڤەلانكێن داود پاشايڤە، كار گەهاندە هندێ كۆ دەولەتا ئوسمانی برێكا هێزێ دوماهی ب دەستهەلاتا داود پاشايی بينت(حاجی، 2007، 147) .

لەورا فەرمان ل (عەلی رەزا پاشا لاز) كر، كۆ ب لەشكەرەكێ بهێز هێرشێ بكەت سەر بەغدا، پشتی ماوەيەكێ ژ شەر و پێكدادانێ دا، شەر د بەرژەوەندييا ئوسمانيان دا ب دوماهيك هات، دئەنجامدا، لەشكەرێ عەلی رەزا لازی شيا باژێرێ بەغدا كونترۆل بكەن و پاشی داود پاشايی خۆ رادەستێ هێزێن وی كر و پشتی هينگێ بۆ ئەستانە دهێتە رەوانەكرن (نوار،1968، 36)، پشتی ڤان پێشهاتان، عەلی رەزا پاشا لازی (1831-1842)ێ، دبيتە واليێ بەغدا و هەمان سياسەتا ئوسمانيان هەمبەری ميرگەهێن كوردی پەيرەو دكەت(ئەمين، 1998، 157).

هەژی يەبێژين، ديرۆكنڤيسێ عەرەب، (عبدالعزيز سلێمان نەوار) دايە دياركرن، كۆ قونسۆلێ بەريتانيا ل بەغدا (راولينسۆن)ی، پشتەڤانيا دامەزراندنا قەوارەكێ نيمچە سەربەخوو بۆ كوردا كربوو[21]، لەورا پێدڤييە ئاماژێ بهندێ بدەين، كۆ تا ناڤەراستا چەرخێ نۆزدێ، ميرگەهێن كوردی نيمچە سەربەخوو بوون(نوار،1968، 118). بەلێ ئەڤ هزروبيرێن ناڤبری دخەلەتن، ژبەركۆ بەريتانيا بەردەوان ب دژی هەبوونا كيانەكێ سياسی يێ كوردی بوون، بەلكۆ ئەڤ نيمچە سەربەخوويە، ژ ئەنجامێ وان پەيمان و سۆزێن ئوسمانيان داين كوردا بدەستڤەهاتبوو و ئارمانجا سەرەكی يا ئوسمانيا ژڤێ چەندێ پاراستنا سنورێن دەولەتا ئوسمانی و سنۆرداركرنا بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا رۆسيا قەيسەری و ئيرانێ ل سەر دەڤەرێن دبن كونترۆلا وێ ڤە بوو .

ئەڤجا ئەگەر لڤێرێ مەبەستا ناڤبری ئەو بيت كۆ ئارمانجا بەريتانيا دامەزراندنا قەوارەكێ سياسی يێ بڤی رەنگی بيت بۆ كوردا تاكۆ ژ دەولەتا ئوسمانی جودابن، هينگێ تشتەكێ بڤی رەنگی دفەرهەنگا سياسی يا بەريتانيا يا وی دەميدا نەبوو، ژبەركۆ ب درێژاهيا هەر دوو قۆناغێن پرسا رۆژهەلاتی بدژی هندێ بوو، كۆ دەستهەلاتەكا بهێز دورست بيت و بەرهنگارييا دەولەتا ئوسمانی بكەت و لاواز بكەت ژلايێ

salih.wasiy@uoz.edu.krd

هەلویستیڤە هەمبەری زلهێزێن دی یێن نیڤدەولەتی. لەورا دشێین بێژین، ئارمانجا راولینسونی ئەو بوو، کو دەستهەلاتا میرگەها بابان وەك ئامرازەکێ فشار ئێخستنێ بو سەر دەولەتا ئوسمانی یان والیێ بەغدا بکاربینت، ئەڤە ژی لدویف پێدڤیاتی و ئارستێن بەرژەوەندیێن بەریتانیا دراوەستیا.

تەوەرێ سییێ: توندییا هاتنا پرسا رۆژهەلاتی بو دەڤەرێن کوردی

ل سالێن 20تان ژ چەرخێ نوزدێ، کاودانێن سیاسی یێن دەڤەرا بەلقان دکاودانێن زور سەخت و دژوار دابوون(Pavlowitch,2014,10)، بڤێ چەندێ کێشەیەکا ترسناك و مەترسیدار رووی ب ب رووی دەولەتا ئوسمانی بوو، دەستێوەردانا دەولەتێن زلهێز دپرسا رۆژهەلاتی و میرگەهێن کوردی دا کاودان بەرەڤ ئارستێن مەترسیدارتر بر بوون (Hakan,2007,67). نەخاسمە ل سالا 1821ێ، دگەرماتیا پرسا رۆژهەلاتی، ژلایێ سیاسی و لەشکەری ڤە دەولەتا ئوسمانی مژوویل بوو. ژبەرکو ژلایێ لەشکەری ڤە مژویل ڤەمراندنا سەرهلدان و شورەشێن سەربەخوبوونێ ل دەڤەرا بەلقان وەك (شورەش یونان یا سەربەخو بوونێ 1821-1833) بوو، دهەمان دەم دا، ژلایێ سیاسی ڤە مژویلی دانووستاندنا دگەل زلهێزێن ئەوروپی لدور دەڤەرێن دبن کونترولا خوڤە ل بەلقان و ئەوروپا بوو(Schumacher,2014,72).

ژ ڤەرێژا ئەڤێ چەندا ل سەری ئاماژە پێهاتیە دان، دەلیڤەك زێرین بو کەسایەتیەکێ بهێز دناڤ میرگەها بوتان دا، ئەوا تا وی دەمی ژبەر هەڤرکیێن ناڤخویی و ماتیکرنا ئوسمانیان دکاروبارێن وێ دا دنالی ڤەکر، ئەو ژی میر بەدرخان بوو، ئەوێ ل سالا 1821ێ، هاتیە سەر دەستهەلاتا میرگەها بوتان[22] (Mahmud,2019,573; Elphinston,1949,249)، ناڤبری ئێك ژ وان میرێن کورد بوو، کو ئەڤ رەوشا ئالوزا دەولەتا ئوسمانی ب دەلیڤە زانی، کو دەست ب پروگرامێن خو بکەت، ژبەر هندێ بزاڤکرن دەست ب دارشتنا بەرنامە و ئارمانجێن خو کر، کو لدەستپێکێ دەست ب بنەجهکرنا دەستهەلاتا خو، بهێزکرن و بەرفرەهکرنا سنورێ میرگەها خو کر(هروری،2013،55) .

رۆسیا قەیسەری ژ زلهێزێن دی پتر چالاکی لدەڤەرێ ئەنجام دابوون، ب تایبەتی خو بپارێزڤانا خەلکێ دەڤەرێ دزانی، ب تایبەتی ئەوێن ب رەگەز سلاڤی و باوەری ب رێبازا ئارسودوکسی هەین، واتە بەرژەوەندیێن ئایینی یێن رۆسیا دگەل بوون. بێگومان ئەڤە ژی ئێك ژ رەگەزێن سەرەکی یێن پرسا رۆژهەلاتی بوو، چونکی لڤێرێ ململانەکا توند و ترسناك دناڤبەرا بەریتانیا و رۆسیا دا هەبوو و بەریتانیا بەردەوام ببوو رێگر و دوژمندارا ئارمانجێن رۆسیا قەیسەری ل دەڤەرێ (Dennis,2007,98).

سەرەرای هندێ، پشتی روویدان و بەرپالبوونا شورەش و راپەرینێن بەلقان، ب تایبەتی ل یونانێ، نەبتنێ رۆسیا قەیسەری، بەلکو بەریتانیا و فەرەنسا، وەك ئەکتەرێن سەرەکی یێن پرسا رۆژهەلاتی تا کێشێن دەڤەرێن بەلقان، ب تایبەتی یا یونان، ئێکلایانە دبەرژەوەندییا رۆسیا دا، بێ لایەن بوونا خو راگەهاندبوو، خو ژ دەستێوەردانا کێشێ ڤەپرسا و پشتەڤانیا یونانێ کر(Kent,2005,12)، نە بتنێ بڤی هەلویستی بەلکو پشکداری دشەری دا ژی کربوو، کو دشیان دایە ب شەرێ ئێکلاکەرێ بزاڤا رزگاریخوازا یونانێ بهێتە سالوخەت دان، ب تایبەتی ل سالا 1827ێ، رۆسیا قەیسەری، بەریتانیا و فەرەنسا دگەل هێزێن یونانێ پشکدارییێ د شەرێ (ناڤارینو Navarion)[23]ب دژی ئوسمانیان کر بوو و ئەنجام دا دەولەتا ئوسمانی دهێتە شکاندن . (Smiley, 2016,45,)لەورا ئەڤ پێشهاتە بوونە دەلیڤە بو حوکمدارێن دەڤەرێن دبن دەولەتا ئوسمانیڤە ب تایبەتی دەڤەرێن کوردی و بوونە پالدەر ژبو دارێژتنا پلان و ئارمانجێن خو یێن رزگارکرنێ و بدەستڤەئینانا سەربەخوێێ (حاجی،2007، 153) .

دەرکەفتنا میر بەدرخانی وەك کەسەکێ خودان شیان و تارادەیەکێ شارەزا ژبو سەرکردایەتیکرنا بزاڤا رزگاریخوازا کوردی دڤێ رەوشا ل سەری ئاماژە پێهاتیە دان، هێز دا میر بەدرخانی، کو

salih.wasiy@uoz.edu.krd

بەری هەمی تشتان و جودا ژ میرێن دی یێن کورد، هزر د ئێکەتییەکا نەتەوەیدا بکەت(Mahmud,2019,573)، ژ بەر هندێ، ل سالا (1846)ێ[24]، رابوو نامە بۆ میر و سەرۆك هۆزێن کوردستانێ فرێکرن، بۆ نێزیکبوونێ ژ ئێك و دورستکرنا هەڤپەیمانیەکێ کۆ پشتی هینگێ بناڤێ (هەڤپەیمانیا پیرۆز) هاتیە نیاسین (Hakan,2007,67).

کۆمکرنا میر و سەرۆکێن کوردا د هەڤپەیمانیا پیرۆز، بۆ هندێ دزڤریت، کۆ میر بەدرخانی جودا ژ میرێت دی، وەسا هزردکر کۆ ئێك ژ ئەگەرێن سەرنەکەفتنا بزاڤێن کوردی نەبوونا ئێکگرتنەکا نشتیمانی یە(بابان،2004، 211؛ Hakan,2007,72[25])، ژبەر هندێ رابوو ب دورستکرنا هەڤپەیمانیەك پیرۆز، هەروەسا میر بەدرخانی دەست جێ بەجێکرنا ئەجندە و بەرنامێن خۆ یێن گشتی کر بوو، ژلایێ پێکئینانا لەشکەرەکێ رێکخستی یێ پر چەك گرنگی دایە ب دورستکرنا گەشتیان و پرۆسێسا دەریاڤانی ل دەریاچا وانێ دا و ڤۆتابی ئامادەکرن فرێکەت دەرڤە ب تایبەتی ئەوروپا بۆ مەبەستێن ل سەری ئاماژە پێهاتیە دان، بەلێ نەگەهشت ئەڤێ چەندێ ئەنجامبدەت (Mahmud,2019,573; Aktürk,2018,396; Hakan, 2007 ,72).

ژبلی رێکخستنا باج و گرنگیدانێ ب رێکێن بازرگانی و رێکخستنا کاودانێن ئابۆری. هەروەسا میری سانۆرێن توند دانابوو ژبۆ نەهێلانا دیاردێن دزی و تالانکرنێ. ژبەر هندێ رابوو ب بەلاڤکرنا هێزان ل سەر سنۆرێ میرگەها خوو(Keskin,2015,34; Elphinston, 1949,249). بێگومان دەولەتێن هەرێمی ب تایبەتی ئوسمانی و قاجارییان بچاڤێ مەترسی و هێرشێ بەرێخۆدابوو ئەڤان پێنگاڤێن ناڤبری. هەروەسا دەولەتێن زلهێز ب تایبەتی بەریتانیا و رۆسیا بهویری و هووشیاری بەرێخودا ئەڤان پێنگاڤێن میر بەدرخانی وەسا هزر دکر، ئەڤ پێنگاڤێن بەدرخانی مەترسینە بۆ سەر بەرژەوەندیێن وان لدەڤەرێ، ژبەرهندێ ب هەمی شیانێن خۆ پشتەڤانیا دەولەتا ئوسمانی دکر. ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێ تێکشێلاندنا بزاڤێن میری(شێرکۆ،1991،38).

ژ ئەنجامێ ئەنجامدانا ئەڤ کارێن ژلایێ میر بەدرخانیڤە هاتینە ئەنجامدان، ژمارەکا دیار ژ بسپۆرێن دیرۆکی وەسا هزر دکەن، ئارمانجا سەرەکی یا میر بەدرخانی ژ ئەڤان کاران ئەنجامدانا بزاڤەکا نەتەوەیی[26]، دورستکرنا دەولەتەکا کوردی و پێکئینانا حکوومەتەك ئێکگرتی یا نشتیمانی بوو (شێرکۆ،1991،38). لڤێرێ دشێین دیارکەین، ئەنجامدانا کارێن گرنگ ژلایێ میر بەدرخانیڤە، بوونە ئەگەرێ هندێ ب ساناهی دەولەتا ئوسمانی بکەڤیتە گۆمانێ و مەترسیا وێ بەرەڤ زێدەبوونێ چوو (Eppel,2008,239; Elphinston,1949,249). دەولەتا ئوسمانی و بەریتانیا وەسا هزر دکرن، کۆ رۆسیا قەیسەری پشتەڤانیا میر بەدرخانی ژبۆ ئەنجامدانا ئەڤان پێنگاڤان دکر، ژبەرکۆ ئەوان وەسا هزردکر، ئارمانجا سەرەکی یا رۆسیا قەیسەری ژڤێ چەندێ ئەوە، کۆ ئوسمانیان نەچار بکەت دەڤەرێن ئەرمەنی نشین بکەت دبن پاراستنا رۆسیا قەیسەری ڤە، چونکی رۆسیا خو بپارێزەرا ئەرمەنییان دزانی و راوەستاندنا بزاڤێن مزگینەرێن ئایینی و چالاکیێن سیاسی یێن بەریتانیا یە دناڤ میرگەها بۆتان دا[27](Hakan,2007,72; Keskin,2015,58). ژبەر هندێ لدەمێ ئوسمانیا هێرش کری سەر کوردستانێ، ب تایبەتی بۆ سەر میرگەها سۆران یاکو ل سالا (1836) هاتیە ژناڤبرن، لدەستپێکێ دڤیا خۆ دگەل میر بەدرخانی ئێکلابکەن، ب تایبەتی دڤیا هێرشێ بکەنە سەر میرگەها بۆتان و هێزێ وێ و هێزێن خۆ یێن پشتەڤان لدەڤ میر بەدرخانی بپارێزن بۆ هەر هێرشەکا نەچاڤەرێکری.

پێنگاڤێن میر بەدرخانی ژبۆ بەرفرەهکرنا سنۆرێ دەستهەلاتا خۆ ژلایەکێ ڤە، هەروەسا بزاڤێن ئیبراهیم پاشایی ژبۆ بەرفرەهکرنا سنۆرێ دەولەتا خۆ، ب تایبەتی پشتی گەهشتنا لەشکەرێ مسرێ بۆ نزیکی باژێرێ (ئۆرفا)، لدەمەکێ دا دەڤەرێن دەورووبەرێن ئەڤی باژێری ژلایێ رۆژهەلاتیڤە ل ژێر دەستهەلاتا میرگەهێن کوردی دابوون (ئەسکەندەر،2004، 277)، وەسا

salih.wasiy@uoz.edu.krd

هاتبوو پێشبینیکرن، کۆ دبیت ئەڤ چەندە ببیتە ئەگەرێ ئێکلاکرنا پرسا ڕۆژهەلاتی، ب تایبەتی وەسا هاتبوو پێشبینکرن کو دێ لەشکەرێ ئیبراهیم پاشایی باژێرێ ئۆرفە گریت و ئێختە ژێر کارگێرییا مسرێ ڤە، ئەڤ چەندە دابیتە کلیلا ڤەکرنا دەروازەکێ نوی بۆ هاتنا باشۆرێ کوردستانێ (حاجی،2007، 157) .

دگەل ئەڤا لسەری ئاماژە پێهاتیە دان، دیرۆکنڤیس و بسپۆرێن دیرۆکا کوردی ، دەربارەیی بزاڤێن بەریتانیا ژبۆ بەرەڤانیکرنا دەولەتا ئۆسمانی لڤی ماوەیدا، دایە دیارکرن، کۆ: " هەر زیکا دەرزیکا مرن و ژیانێ ل زەلامێ نەخۆش (دەولەتا ئوسمانی) ددا، تاکو دناڤ نەخشەێن خۆ دا ئارمانج و ئەجندێن خۆ یێن سیاسی بدەستڤەبینیت"(عززەت، 1999، 15). ئەو بوو بەریتانیا دگەل زلهێزێن دی، ژبلی فەرەنسا هەمی هێز و شیانێن خۆ مەزاختن ژبۆ ددانا سنۆرەکێ بوو بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا مسر و بهێزبوونا پێگەه و دەستهەلاتا میر بەدرخانی ل دیاربەکر و دەورووبەران (Mahmud,2019,576; Hakan,2007,81).

دەستێوەردانا زلهێزێن ئەورۆپی دکاروبارێن میرگەها بۆتان دا، پێشهاتێن دەڤەرێ تێکشێلاندن و هەستیارکرن (حاجی، 2007، 158). ئەگەر بەری هینگێ بەرژەوەندیێن ئایینی، فاکتەرێن ددەستێ زلهێزێن ئەورۆپی دا، دێپیناڤێ گەنجیخانەێن وان دناڤ دەولەتا ئوسمانی بگشتی و دەڤەرێن کوردی ب تایبەتی، ل سەردەمێ میر بەدرخانیدا، ئەڤ فاکتەرە وەك ئالاڤەکێ کاریگەر بدژی بزاڤێن میر بەدرخانی دهاتە بکارئینان (Aktürk,2018,396).بێگومان ئەڤە ئەجندەك بوو دچوارچووڤێ ئارمانجێن زلهێزێن ئەورۆپی یێن پرسا ڕۆژهەلاتی دا، دێپیناڤێ بنەجهکرنا پێگەه و دەستهەلاتا خوو ل دەڤەرێ و پاراستنا بەرژەوەندیێن خوو ل کوردستانێ. ژبەر هندێ زلهێزێن ئەورۆپی فاکتەرێ ئایینی ژبۆ تێکشێلاندنا دیرۆکا کوردی ب هویری و هووشیاری پەیرەو دکر(علی، 2003، 40) .

ژبەر گرنگیا جهێ ستراتیژی و جوگرافی یێ کوردستانێ دناڤ ململانەیا زلهێزێن ئەورۆپی دا، ب تایبەتی ململانە و هەڤرکیا دناڤبەرا بەریتانیا و ڕۆسیا قەیسەری دا، هەر ئێك ژ ڤان هەر دوو دەولەتان بزاڤێن بهێز ئەنجام ددان ژبۆ ڤەدیتنا پێگەهێ خۆ لدەڤەرێ. ژبەر هندێ، ڕۆسیا دڤیا پشتەڤانیا ئەرمەنا بدەستڤە بینیت، ئارمانجا وێ ژڤێ چەندێ ئەو بوو، داکۆ ئەرمەنا وەك ئالاڤەکێ بهێز بۆ بەرژەوەندیێن خۆ لدەڤەرێ بکاربینیت. ژلایێ خۆڤە بەریتانیا بزاڤ دکرن ژلایێ نەستۆری و کێم نەتەوەیێن دیڤە پێگەهێ خۆ لدەڤەرێ بەرفرەهـ بکەت(علی، 2003، 40). لەورا دێ بینین، هەبوونا نەستۆری و کێم نەتەوەیان لدەڤەرێن ل ژێر دەستهەلاتا میر بەدرخانی و دەورووبەرانڤە، دەستێوەردانا زلهێزێن ئەورۆپی ساناهیتر کربوو.

هەژی گوتنێ یە، پەیوەندی دناڤبەرا کورد و کێم نەتەوەیێن ئایینێن دی دا، ب تایبەتی ئاشۆرییان، لدویڤ هزروبیرێن دیرۆکنڤیسان هەتا سالێن سیهان ژ چەرخێ نۆزدێ پەیوەندیێن هەڤالینی و باش بوون(سەجادی،1996، 31؛ شێرکۆ،1991، 40). ل سەر دەمێ میر بەدرخانی، بۆ ماوەیەکێ درێژ، کورد و ئاشۆری پێکڤە لژێر سیبەرا ئاشتی و برایەتیێ پێکڤە دژیان و چوو کێشە وەسا هەستیار دناڤبەرا واندا رووینەدابوون، ب تایبەتی میر بەدرخانی بزاڤ کربوون دادپەروەری و یەکسانیێ دناڤبەرا گرۆپ و لایەنێن جودا یێن ب سەر میرگەهێڤە بەلاڤ بکەت، ب تایبەتی دناڤبەرا کورد و ئاشۆرییان دا بێ جوداهی(لوتفی،1999، 17).

هاتنا مزگینەرێن ئایینی یێن ئەورۆپی بۆ دەڤەرێ، ب تایبەتی یێن ب سەر بەریتانیا و ئەمریکا ڤە، ڕۆلەکێ سەرەکی دگێرن ژبۆ تێکشێلاندنا دیرۆکا کوردی و پەیداکرنا دۆژمنکاری و هەڤرکییان دناڤبەرا کورد و ئاشۆرییان دا [28] (Doğan,2013, 125)، ئێك ژ دکتورێن ب سەر مزگینەرێن ئەمریکاڤە بناڤێ (گرانت)، لدوماهیا چەرخێ نۆزدێ دگەهیتە دەڤەرێن کوردی، ناڤبری ڕۆلەکێ سەرەکی ل تێکشێلاندن و تێکدانا پەیوەندییان دناڤبەرا کورد و کێم نەتەوەییان دا گێرا بوو، ئەو بوو گرانت دەست ب بزاڤێن خۆ کر ژبۆ گرێدانا پەیوەندییان

salih.wasiy@uoz.edu.krd

دگەل سەرۆكێ گیانی یێ نەستورییان (ئۆرهام مارشمعوونێ شازدێ)، پشتی هینگێ دەست ب دورستكرنا بنگەهەكێ ل گوندێ (ئەشتیا) لدەڤەرا هەكاری و زۆر كار تێدا ئەنجام دابوون، بهێز و موكم كر بوو(.(Taylor,2017,128دئەنجامدا ، كورد كەفتنە گۆمانێ و دترسیان، كۆ ئەڤە بنگەه ببتە مەلبەندەك و ب دژی وان بهێتە بكارئینانن، هەروەسا دترسیان ببتە بنگەهەك بازرگانی و بازرگانێن دەڤەرێ بۆ لایێ خۆ ڕاكێشیت، ئەڤ چەندە دا كارتێكرنەك خراب كەت سەر كاودانێن (جۆله مێرگێ) لدەڤەرا هەكاری .(McDowall,2003,108)

هەروەسا ل ساڵا 1842ێ میرگەها نیڤ سەربەخۆیا كوردی ل جەزیرا بۆتان ڕاگەهاندی و كونترۆلا خۆ ل سەر دەڤەرێ بەرفرهە كر بوو(29). بڤێ نۆێنەرێ بەریتانیا، ب تایبەتی مزگینەر) جی.پی. بادجەر (G.P. Badger ڕاستەوخۆ پەیوەندی ب سەرۆكێ ئاشۆرییان ئۆرهام مارشمعونێ شازادێ كر و داخواز ژێ كربوو، كۆ پێدڤییە دەست ژ پشتەڤانیكرنا میر بەدرخانی بەردەت و باوەریێ ب پشتەڤانیا ئەمریكا و بەریتانیا بۆ ئاشۆرییان بهاریكارییا ئۆسمانیان ب دژی میر بەدرخانی بینت . (Eber,2008,46,)لدۆیڤ بووچونا ئادریان جاسیك، سەرەرایی هندێ، ناڤبری باوەری ب بەریتانیا و ئەمریكا نەبوو(Jasik,2010,75,). دگەل هندێدا رابوو پشتەڤانیا دەولەتا ئوسمانی ب دژی میر بەدرخانی كر. بڤێ چەندێ پەیوەندیێن ئاشۆری و كوردا تێكچوون، بادجەری و قونسولێ بەریتانیا ل مۆسل، (ڕەسام) و جێگرێ قونسولخانێ ڕۆلەكێ گرنگ ل دورستكرنا ناكوكی و هەڤركیێن دناڤبەرا جینێن جڤاكی یێن دەڤەرێ دا هەبوو، ب تایبەتی لدەمێ ئێك ژ نۆێنەرێن بەریتانیا بناڤێ (ئاینسۆرس) ب هەڤالینیا ڕەسامی سەرەدانا دەڤەرا هەكاری دكەن و پەیوەندیێ ب مارشمعونی دكەن و ژلایێ خۆڤە مارشمعون پێشوازیێ لێدكەت (Eber,2008,46).

مزگینەر و هنارتێن ئایینی و زەلامێن ب سەر وانڤە، ل ژێر پەردە و مەبەستێن جودا جودا ژبۆ پاراستنا مافێن ئایینی، ب بەهانەیا خزمەتكرن و هاریكاریكرن هەبوونا خۆ لدەڤەرێ سەلماند بوو. ئەڤ كارە بتنێ وەك ئالاڤەكێ بوو ددەستێ وان دا ژبۆ بەرژەوەندیێن وان لدەڤەرێ و تێكشێلاندنا دیرۆكا كوردستانێ، ژبەركۆ چالاكی و كارێن گۆمان لێكری، ببوونە ئەگەرێ دورستكرنا ڤالاهیی و گۆمانێ دناڤبەرا گرۆپ و لایەنان دا، ب تایبەتی كۆ مزگینەرێن وەك ئامیرێن كاریگەر و بهێز بوون ددەستێ زلهێزان دا، ژبەركۆدڤیا ئایینی بخۆ بكەنە ئامرازەك دناڤ دەڤەرێن ستراتیژی یێن دەولەتا ئوسمانیدا(جلیل و اخرون،1992، 161). دهەمان دەم دا، سیخۆر، پشتەڤان و كرێگرتیێن ئەورۆپی و ئەمریكی بناڤێ مزگینەرێن ئایینێ مەسیحی بەرەڤ كوردستانێ هاتبوون، تاكۆ بنهێنی توڤێ دۆژمنداری و هەڤركیێ دناڤبەرا كوردا دا بەرەڤ پێشڤە ببن(حاجی، 2007، 161)، بدیتنا خۆدانێ ڤەكۆلینێ ئارمانجا سەرەكی یا ڤان مزگینەران تێشكشێلاندنا دیرۆكا كوردی و ژناڤبرنا ستۆینێن پێكڤە ژیانێ دناڤبەرا كورد و نەستۆرییان دا بوو. چونكی وان ژلایەكێ ڤە، دیڤە دەولەتا ئوسمانی میرگەهێن كوردی ژناڤبەت و ژلایەكێ دیڤە، دڤیا دەولەتا ئوسمانی لاوازبیت و نەچاربیت رێكێ بدەت دەولەتێن ئەورۆپی بهێن دەستهەلاتێ دەڤەرێ بكەن، ژبەر هەبوونا ژێدەرێن سرۆشتی یێن گرنگ .

لڤێرێ راستییەك دیار دبیت، كۆ پێكڤە ژیان و برایەتییا دناڤبەرا گرۆپێن جودا جودا یێن كوردستانێ و دەڤەرێ، تشتەك بوو دبەرژەوەندیا زلهێزێن ئەورۆپی دا نەبوو، ژبەر هندێ دورستكرنا ناكۆكی و هەڤركییان دناڤبەرا گرۆپێن دەڤەرێ دا ئارمانجا زلهێز و مزگینەرێن وان بوو.چونكی دا بڤێ چەندێ خالێن لاواز دەركەڤن و دا ئەڤ پتر چالاكیێن خۆ بەرەڤ پێشڤە بن .

ب مەبەستا پاراستن و داكوكیكرنا مافێن گیانی یێن ئایینان دا، زلهێزێن ئەورۆپی گلە و گازندێن زۆر ئارستەی (الباب العالی _ دەرگەهێ بڵند) كر بوو، داكۆ بریارا دەركرن و هێرشكرنا سەر میر بەدرخانی دەربكەت(Henning,2018,132)، ئەڤە ژی ئێك ژ

ئارمانجیێن گرنگ یێن بەریتانیا و زلهێزێن دی یێن ئەورۆپی بوو .

ژ ئەڤا لسەری ئاماژە پێهاتیە دان، کۆ بەریتانیا نەرازیبوو، کۆ سەرۆکەکێ خۆدان شیان یێ وەك میر بەدرخانی سەرۆکاتیا مللەتێ کورد بکەت و بزاڤەکا بهێز، رێك و پێك خودان لەشکەرەکێ رێکخستی و خودان ئارمانج دکاری دابیت(قەفتان،1985، 53). ئەڤ چەندە دراستیدا کەتواری بوو، ژبەرکۆ ئەڤ چەندە دنەخشە و بەرنامەێن بەریتانیا دچوارچوڤێ پرسا رۆژهەلاتیدا بوو. ژبەر هندێ، بالیۆزێ بەریتانیا ل ئەستانە (ستراتفۆرد)، ب تۆندی دژی میر بەدرخانی راوەستیا بوو و بشێوەیەکێ فەرمی داخواز ژ دەولەتا ئوسمانی کر، میر بەدرخانی ل سەر دەستهەلاتێ لادەت، گیان، مافێ نەستۆرییان بپارێزیت. هەژی یە بێژین، دڤی بیاڤیدا فەرەنسا پشتەڤانیا بالیۆزێ بەریتانیا کربوو . (Keskin,2015,36)

ژلایەکێ دیڤە، رەسام جێگرێ قۆنسۆلخانەیا بەریتانیا ل مۆسل، کا چەوا رۆل ددتێکدانا پەیوەندییان دناڤبەرا کورد و ئاشۆریان دا هەبوو، بهەمان شێوە تێکچوونا پەیوەندییان دناڤبەرا وان دا بدەلیڤە، خۆ وەك پارێزەڤانەك بۆ ئەوان نەستۆرییان، ئەوێن ژ مەیدانا شەری رەڤین دانابوو و لدەڤ خۆ پاراستن، ناڤبری بڤێ چەندێ نەراوەستیا بوو، بەرۆڤاژی، داخواز ژ دەولەتا ئوسمانی کربوو، کۆ هێرشێ بکەت سەر میر بەدرخانی (Keskin,2015,36; Hakan,2007,75) . هەروەسا رەسامی دراپۆرتەك خۆدا دایە دیارکرن، پێدڤیبوو میر بەدرخانی پشت گوە نەهاڤێن و چوو حسابان بۆ کارێن وی ژی نەکەین، هەروەسا ناڤبری هزر لهندێ کر بوو، کۆ هۆزێن کوردی ئەوێن دگەل حکوومەتا ئوسمانی و گرۆپێن ئایینی بدژی میر بەدرخانی ئێك بگرن و دەست بهێرشا خۆ بدژی وی بکەن(Muhammad,2017, 107).

هەروەسا فەرەنسا هەمان هەلۆیستێ نەباشێ بەریتانیا هەبوو، لەورا دێ بینن، (پۆل ئامیل پۆتا 1842- 1845)، قۆنسۆلێ فەرەنسا ل مۆسل، ل سالا 1843ێ، دراپۆرتەکێدا هەلۆیستێ وەلاتێ خۆ بەرامبەری بزاڤا میر بەدرخانی ب نەباشی دایە دیارکرن و هەروەسا بالیۆزێ فەرەنسا ل ئەستانە، د نامەیەکێدا کۆ پێشکێشی (دەرگەهێ بلند) کربوو، دژایەتیا خۆ هەمبەری میر بەدرخانی دەربرییە و دایە خۆیاکرن، کۆ: " نەبتنێ پێدڤییە کوردستان ژ هەبوونا ئەڤی پیسی (میر بەدرخانی) بهێتە پاقژ کرن، بەلکۆ پێدڤییە ناڤێ وی ژی بهێتە ژناڤبرن" (Keskin,2015,34). ژلایەکێ دیڤە، بهەمان شێوە دەستهەلاتدارییا رۆسیا قەیسەری ژی دەولەتا ئوسمانی ژ مەترسیا میرێن کوردا هایدار کربوو (LeDonne,2003,80). بڤی رەنگی ل سالا 1847ێ [30]، میرگەها بۆتان ژناڤ دچیت و دەولەتا ئوسمانی دەستێوەردانێ دکاروبارێن میرگەهێدا دکەت، هەر تشتەکێ گرێدایی ب میرگەهێ ڤە دەستەسەردکەت وژێدەرێن وێ بەرەڤ جهێن دیر دەست ڤەدگوهێزیت یان ژناڤ دبیت، دئەنجامدا، تێکشێلاندنەکا شەپرزە و کویر دیرۆکا ڤێ میرگەهێ بخۆڤە دگریت و ژمارەکا زۆرا روویدانێن وێ یێن سیاسی، لەشکەری و پەیوەندیێن وێ دگەل میرێن کوردی دمیننە ڤەشارتی و دیر ژ ژێوارێ خۆ یێ درست هاتینە شرۆڤەکرن.

تەوەرێ چوارێ: کارتێکرنا پرسا رۆژهەلاتی ل سەر چارەنڤیسێ مێرگەهێن دی 1842-1867

ژبلی میرگەهێن ل سەری ئاماژە پێهاتیە دان، ل نیڤا ئێکێ ژ چەرخێ نۆزدێ چەندین میرگەهێن جودا جودا ل دەڤەرێن دی یێن چیایی یێن کوردستانێ حوکمرانی دکر، کۆ گرنگترینا وان میرگەها بەهدینان (1842 هاتیە ژناڤبرن)، میرگەها هەکاری (1849) و میرگەها بەدلیس (1849)[31] ، ل پشکێن دی یێن کوردستانا ل ژێر دەستهەلاتا دەولەتا ئوسمانی [32] و میرگەها ئەردەلان ل رۆژهەلاتێ کوردستانێ بوون(حاجی، 2007،166؛ Eppel,2008,239). هەژی یە بێژین، ژێدەرێن کوردی دیار دکەن، ئەڤ میرگەهێن دوماهیێ ب بەراوردی دگەل

salih.wasiy@uoz.edu.krd

میرگەهێن بۆری، کێمتر پەیوەندی ب روویدانێن پرسا ڕۆژهەلاتی ڤە هەبوون و کێمتر کەفتینە بەر کارتێکرنا چۆارچوڤێ ململان و هەڤرکیا دەولەتێن زلهێز یێن هەڤرکی لسەر پرسا ڕۆژهەلاتی هەین(حاجی،2007، 166؛ مەنتك،2000،55)، بەلێ لدۆیڤ هزروبیرێن خۆدانێ ڤەکۆلینێ، پرسا ڕۆژهەلاتی راستەوخۆ کارتێکرن ل سەر ژناڤچوونا ئەڤان میرگەهان هەبوون. ژبەرکو لڤی دەمی دا، پتریا میرگەهێن کوردی ب دژی دەستهەلاتداریا ئوسمانی بوون و ئوسمانیان دڤیا ئەڤان میرگەهێن بووینە ئاستەنگەك درێکا وێ دا ژناڤ ببەت، داکو بشێت ب ساناهی سەرەدەریێ دگەل پرسا ڕۆژهەلاتی بکەت. چونکی دڤی دەمی دا ئەڤ پرسە ب مەترسی کەفتبوو سەر ملێن دەولەتا ئوسمانی و زۆر پێڤە شەپرزە و ماندی ببوو.

میرگەها بەهدینان خودانا دیرۆکەکا پری سەروەری و زانست(ئامێدی،)، راستەوخۆ کەفتبوو دناڤ مل ملان و کاریگەریا روویدانێن دەڤەرێن دەورووبەر، ب تایبەتی ئەوان هەڤرکی و دۆژمنکاریێن دناڤ میرگەهێ بخۆ دا ژلایەکێ ڤە، میرگەهێن بابان، سۆران، هەکاری، بۆتان، میرگەها شێخان و دەستهەلاتداریا ئوسمانیان ل مۆسل ژلایەکێ دیڤە پەیدابووین (جەلیل،85،1987؛ الدملوجی،1999، 19). لدوماهیێ ل سالا 1842ێ، لسەردەمێ میر (ئیسماعیل پاشا1842-1833)(33) دا، دەولەتا ئوسمانی هێرش کرە سەر ڤێ میرگەهێ و دەستهەلاتا میرگەها بەهدینان بدوماهیك ئینا (34) (الدملوجی،1999، 19 ؛عەلیاوەیی، 2004، 38). دئەنجامێ ڤێ هێرشا دەولەتا ئوسمانیدا، رێژەکا زۆرا ژێدەرێن گرێدایی دیرۆکا کوردی ڤە هاتنە ژناڤبری و گەلەك ڤۆناغێن گرنگ یێن دیرۆکا میرێن ڤێ میرگەهێ هاتنە بەرزەکرن و تێکشێلاندن، هەروەسا گەلەك لایەنێن گرنگ یێن رەوشەنبیری و زانستی یێن ڤێ میرگەهێ بەرزەمابنە .

ژلایەکێ دیڤە، میرگەها هەکاری، لدەستپێکا چەرخێ نۆزدێ ژلایێ میرەکێ ڤە بناڤێ (مستەفا بەگ) ڤە دهاتە رێڤەبرن (گولی،2017؛عەلیاوەیی،45،2004). ئەڤ میرگەهە پتر کەفتبوو دچوارچوڤێ هەڤرکی و ململانەییێن دناڤبەرا ئیران و ڕۆسیا قەیسەری دا، ب تایبەتی دەستهەلاتداریا قاجاریان بزاڤ دکرن مفایی ژ زیرەك و مێرخاسیا کوردێن ب سەر میرگەها هەکاریڤە دشەرێن خۆدا دگەل ڕۆسیا قەیسەری وەرگرن (جەلیل،125،1987). دهەمان دەمدا، دەستهەلاتداریا قاجاری بەردەوام بزاڤ دکرن هۆزێن کوردی یێن دەڤەرا هەکاری ب دژی ڤێ میرگەهێ پالدەن، ئەو بوو لدوماهیێ هێزێن ئیرانێ هێرشکرە سەر ڤێ میرگەهێ و میرێ وێ مستەفا بەگ نەچار کر دان پێدانێ ب دەستهەلاتا قاجاری بکەت (گولی،2017 ؛عەلیاوەیی،45،2004) .

پشتی هینگێ ل دەهکێن چوارێ ژ چەرخێ نۆزدێ (نوراللە بەگ1847-1843) بو میرێ ڤێ میرگەهێ، ئەڤ میرە و میرگەهە ڕاستەوخۆ کەفتە ژێر کارتێکرنا بزاڤا میر بەدرخانی یا سالا 1842ێ و روویدانێن دەڤەرا بۆتان، ب تایبەتی کو هەر دوو میرگەهە هەڤسنۆرێن ئێك بوون و نوراللە بەگ هەڤپەیمانێ میر بەدرخانی بوو، ب تایبەتی پشتی چوویە دناڤ (هەڤپەیمانیا پیرۆز 1846) دا (هروری،76،2000)، ژبەر هندێ کا چەوا دەولەتا ئوسمانی هێرشێن لەشکەری کرنە سەر میرگەها بۆتان، بهەمان شێوە هێرش کر سەر میرگەها هەکاری ژی.

پشتی نەمانا دەستهەلاتا میرگەها بۆتان، نوراللە بەگی شیا تا سالا 1849ێ، خۆ ل چیایێن دەڤەرێ راگریت، بەلێ ئارمانجا دەولەتا ئوسمانی نەهێلانا میرگەهێن کوردی بوو، ژبەر هندێ نەچار بوو لەشکەرێ خۆ فرێکرە سەر دەولەتا ئوسمانی و نەچاربوو پەنایێ ببتە بەر دەولەتا قاجاری، بڤی رەنگی دوماهی ب میرگەها هەکاری دهێت(35) (گولی،2017).

ژلایەکێ دیڤە، میرگەها ئەردەلان، یاکو ب شێوەیەکێ گشتی ب روویدانێن میرگەها بابان و پەیوەندیێن دگەل دەستهەلاتداریا قاجاریان ل کرمانشاه و تەهرانێ کاریگەر بوو ، ب تایبەتی پشتی ل سالا 1799ێ تا رووخاندنا وێ ل سالا 1867ێ، ژلایێ چەندین میران بناڤێ (والی)

salih.wasiy@uoz.edu.krd

دهاته رێڤەبرن، بەلێ سالا 1867ێ، دوماهيك ب دەستهەلاتا ڤێ ميرگەهێ و ميرگەهێن دى يێن كوردستانێ دهێت[36] (Kiani,2014,80). بڤێ چەندێ رۆلێ ميرگەها ئەردەلان يێ ديرۆكى تارادەيەكێ ژبەر كارتێكرنا پرسا ڕۆژهەلاتى دهێتە تێكشێلاندن، ب تايبەتى پەيوەنديێن ڤێ ميرگەهێ دگەل زلهێزێن پرسا ڕۆژهەلاتى، ب تايبەتى ڕۆسيا تا رادەيەكێ هاتينە بەرزەكرن، ژبەركۆ ژئەگەرێ ڤێ كێشێ ژێدەرێن ديرۆكى يێن گرێدايى ڤێ ميرگەهێ ڤە هاتينە ژناڤبرن، ئەو ژێدەرێن ماين ژى بتنێ باسێ مير و دەستهەلاتدارييا ناڤخوەيێ يا ڤێ ميرگەهێ دكەن .

لدوماهيێ دشێين بێژين، چارەنڤيسێ ئەڤان ميرگەهێن دوماهيێ زێدەتر گرێدايى پرۆسێسا ناڤەنديكرنا دەستهەلاتا ناڤەندى بوو، د هەر دوو دەولەتێن قاجارى و ئۆسمانى دا، ئەڤ پرۆسێسە ژ ئەنجامێ فشار و دەرئەنجامێن پرسا ڕۆژهەلاتى و نەچاركرنا دەستهەلاتداريێن ناڤەند يێن هەر دوو دەولەتێن ئوسمانى و قاجارى بۆ جێ بەجێكرنا دەستهەلاتا ناڤەندى، رێكا خۆ گرتبوو بەر، ب تايبەتى ل بەشێن كوردستانا دژێر دەستهەلاتدارييا ئوسمانيان دا. بەلێ نە ژێدەرێن كوردى و نەژێدەرى بيانى چوارچوڤێ كارتێكرنا پرسا ڕۆژهەلاتى ل سەر چارەنڤيسێ ميرگەهێن كوردى بەرچاڤ وەرنەگرتييە و هەميان خيانەت و هاريكاريێن بەريتانيا ژبۆ ئوسمانيان وەرگرتينە، واتە ئەو چەند ديار نەكرى يە كۆ ژمارەكا زۆرا دەڤەران دچوارچوڤێ پرسا ڕۆژهەلاتى دا لدەڤەرا بەلْقان ژبن كونترۆلا ئوسمانيان دەركەفتبوون و بەريتانيا ئوسمانى پالدان، داكۆ ميرگەهێن كوردى ژناڤببەت ب مەرەما بەرسنگرتن و بەرفرەهەبوونا دەستهەلاتا ڕۆسيا قەيسەرى لدەڤەرێ. ژبەركۆ بەريتانيا دترسيا ڕۆسيا بهێت دەڤەرێن كوردى و كيانەكێ سياسى يێ كوردى بۆ بەرژەوەنديێن خۆ دامەزرينت و پاشى بڤێ رێكێ كونترۆلێ لسەر رێكێن دەردەنيل، بسفۆر و كەنداڤێ فارسى بكەت و ببتە ئاستەنگ درێكا بەريتانيا و هەڤپەيمانێن وێ دا لدەڤەرێ.

دەرئەنجام

ژ ڤەرێژا ئەنجامدانا ڤەكۆلينێ لدۆر بابەتێ تێكشێلاندنا ديرۆكا كوردستانێ دپرسێن ديرۆكى يێن دناڤبەرا سالێن 1813-1867ێ دا پرسا ڕۆژهەلاتى وەك نموونە، چەند دەرئەنجامێن نەگونجايى ل سەر تێكشێلاندنا ديرۆكا كوردا يا نوى ژلايێ زلهێزێن ئەورۆپى و هەرێمى ڤە يێن بووينە ئەگەرێ روويدانا پرسا ڕۆژهەلاتى.

1.ژ ئەنجامێ روويدانا پرسا ڕۆژژهەلاتى، كوردستان ڕاستەوخۆ دكەفيتە ژێر كارتێكرنا ڤێ پرسا ڕۆژهەلاتى و بكويرى دبيتە بنكوكەكێ سەرەكى دململانە و هەڤركييا دناڤبەرا زلهێزێن ئەورۆپى و دەولەتێن هەرێمى ڤە، ژبەركۆ كوردستان جهەكێ ستراتيژى و گرنگ بوو درێكێن نێڤدەولەتيدا، لەورا ئەو دەولەتێن بووينە ئەگەرێ پەيدابوونا پرسا ڕۆژهەلاتى، ژ هەمى ئاليانڤە هێز و شيانێن خۆ مەزاختينە بهێنە دناڤ كوردستانێ دا و جهێن پێن خۆ لدەڤەرێ بكەن. د دەرئەنجام كوردستان بۆ مەيدانا سەرەكى يا هەڤركيان دناڤبەرا وان دا، د ئەنجامدا كارتێكرنەك خراب ب ديرۆكا كوردستانێ كەفتيە، ژبەركۆ ئەڤ داكوكيا دوم درێژ گەلەك لايەنێن گرێدايى ديرۆكا كوردستانێ يا ڤى سەردەمى هاتيە تێكشێلاندن و رەشكرن و بڤەشارتى مايە و راستڤەكرنا وێ بزحمەت كەفتيە ژبەر بەردەست نەبوونا بەلگەنامەێن پێدڤى و باوەرپێكرى وەك نموونە ژێدەران چ ژێدەران ديار نەكرى يە، كۆ ئەگەرێ سەرەكى يێ دەرەكى يێ هاتنا مير محمد ميرێ سۆران بۆ سەر دەستهەلاتێ مژوويل بوونا دەولەتا ئوسمانى پرسا ڕۆژهەلاتيڤە بوو.

2.نوێنەر و دبلۆماتكارێن ئەورۆپى ئەوێن دماوێ پرسا ڕۆژهەلاتيدا سەرەدانا كوردستانێ كرين، زۆر بوويەر و پێشهاتێن نەكەتوارى و دير ژ راستيێ لدۆر هەلۆيستێ مير و سەرۆكێن كوردا و جڤاكێ كوردى بۆ ڕايا وەلاتێن خو داينە دياركرن. بڤێ تێكشێلاندنێ كورد دچاڤێن زلهێزێن ئەورۆپى دا، ب تايبەتى بەريتانيا دا وەك مللەتەكێ نەخۆدان شيان و سەربۆرێن

salih.wasiy@uoz.edu.krd

سیاسی هاتیە پێش، ژبەر هندێ بەریتانیا د هەلسەنگاندنێن خۆ دا دەربارەیی کورد گوتیە، کورد مللەتەکە نەهەژی هندێ یە ببتە خۆدان قەوارەکێ سیاسی، چونکی چوو هزرێن ئێکگرتی و سەرۆکەکێ نەتەوەیی یێ کورد ژێ رازی بن دناڤ دا نینە. هەروەسا بەریتانیا هزر دکر ئەگەر دەستهەلاتەکا نۆی لدەڤەرێ دورست بیت دێ بیت مەترسی بو سەر بەرژەوەندی و پێگەهێ وێ لدەڤەرێ. ژبەر هندێ، ب رەنگەکێ ڕاستەوخۆ داخواز ژ دەولەتا ئوسمانی کر بوو، کۆ میرگەهێن کوردی ژناڤ ببەت و دابوو دیارکرن کۆ نە ئامادەیە دانووستاندنێ دەربارەیی هەر پرسەکێ دگەل ڤان میرگەها بکەت. ئەڤێ چەندێ پتر دیرۆکا کوردی دچاڤێن زلهێزێن ڕۆژئاڤایدا تێکشێلاندییە.

3.پشتی روویدانا کێشەیێن دەڤەرێن بەلقان یێن بووینە ستوینێن سەرەکی یێن رووییدانا پرسا ڕۆژهەلاتی ئەوا بوویە ئەگەرێ شەپرزە و سەرئێشیەکا تۆند و دژوار بوو دەولەتا ئوسمانی، ژبەرکۆ ژلایەکێ ڤە دەولەتا ئوسمانی دناڤخۆیێ خودا تووشی شۆرەش و سەرهلدانێن بەرفرهە بوون، هندەك دەڤەران بزاڤێن رژد کرن ژ بن دەستهەلاتا ئوسمانیان دەرکەڤن و قەوارەکێ سیاسی دورست بکەن، ژلایەکێ دیڤە، دەولەتێن ئەورۆپی، ب تایبەتی فەرەنسا، بەریتانیا و ڕۆسیا قەیسەری لدۆیڤ ئارمانج و ستراتیژیێن بەرژەوەندیێن خۆ دهاتنە دناڤ پرسا ڕۆژهەلاتیدا و پشتەڤانیا شۆرەشێن بەلقان، ب تایبەتی شۆرەشا رزگاریخوازا یۆنانێ کرن و دئەنجامدا یۆنانێ سەربەخوویا خۆ بدەستڤە ئینان. دئەنجامدا دەولەتا ئوسمانی پارچەکا گرنگ ژ دەست دا و لاوازییەك هەستیار کەفتە دناڤ لەشێ، "زیندێ مری یێ دەولەتا ئوسمانیدا". ژبەر هندێ هندەك میرێن کورد وەك میر بەدرخانی ئەڤ لاوازییا دەولەتا ئوسمان بدەلیڤە زانی و دەست ب بەرنامە و ئارمانجێن خۆ یێن نەتەوەیی کر، لدەستپێکێ رابوو ب هێزکرنا سنۆرێ میرگەها خوو، پاشی رێکخستنا هێزێن خۆیێن لەشکەری و دورستکرنا ئێکگرتنەکا نەتەوەیی ل سەرانسەری کوردستانێ.

ژبەرکۆ ناڤبری وەسا هزرکربوو، کۆ ئەگەرێ لاوازییا کوردا نەبوونا ئێکگرتنەکا نەتەوەیی یە.

4. پشتی دەولەتێن زلهێز ، ب تایبەتی فەرەنسا، بەریتانیا و ڕۆسیا قەیسەری هایداری ئارمانج و مەبەستێن میر بەدرخانی بووین، ڕاستەوخۆ ب دژی راوەستیان و داخواز ژ دەولەتا ئوسمانی کر بدژی پێنگاڤێن میر بەدرخانی راوەستن، ژبەر هندێ هەر سێ دەولەتان ب هەمی شیانێن خۆ هاریکارییا دەولەتا ئوسمانی کر و دئەنجامدا میرگەها بۆتان دهێتە ژناڤبرن. بڤێ چەندێ زلهێزێن ئەورۆپی یێن دچوارچوڤێ پرسا ڕۆژهەلاتیدا کاردکرن، زیانەك کاریگەر و ترسناك گەهاندە دیرۆکا کوردی، ژبەرکۆ دڤی ماوەیدا، گەلەك ئالیێن هەستیار و بەیاغداریێن دیرۆکا کوردی هاتنە ژناڤبرن و بەرزەکرن، دئەنجامدا، تێکشێلاندنەك تاری و پەردەگرتییەك رەش ب سەر دیرۆکا کوردی یا چەرخێ نۆزدێ دا گرت و ڤەشارتی مابوو. بێگۆمان ئەڤ ڤەرشتانە تانۆکە ژی بەردەوامە، چونکی تا نۆکە زۆر لایەنێن دیرۆکا سیاسی یا میرگەهێن کوردی بدرستی نەهاتینە دیارکرن یان ب رەنگەکێ نەیێ گونجایی و دیری ژ راستیێ هاتینە سالۆخەت دان، ب تایبەتی ژی بوویەر و پێشهاتێن گرێدایی ب رووویدانێن سەردەمێ میر بەردخانی ڤە.

5.رووویدانا پرسا ڕۆژهەلاتی دەرگەهێن زێرین بۆ دەولەتێن ئەورۆپی ڤەکرن، کۆ لژێر پەردە و مەبەستێن جودا جودا خۆ بگەهینن دەڤەرێن کوردی یێن دبن دەستهەلاتا دەولەتا ئوسمانیڤە، دڤی بیاڤیدا، زلهێزێن ئەورۆپی بکویری و هویری پێداچوون ل سەر پێشهاتێن دەڤەرێ داکرن، ئارمانجا وان ژڤێ چەندێ ئەوبوو بزانن چ فاکتەر دشێت ڕۆلەکێ سەرەکی د تێکشێلاندنا دیرۆکا دەڤەرێ دا بکەت، لدۆماهیێ گەهشتنە هندێ، کۆ فاکتەرێ ئایینی دشێن ڕۆلەکێ گرنگ و هەستیار دڤی بۆاری دا ببینت، ژبەر هندێ دەست ب دورستکرنا گرۆپێن مزگینەران بۆ ناڤ دەڤەرێن دەولەتا ئوسمانیدا لدۆیڤ ئارمانج و ستراتیژیێن خو کربوو، هەلبەت لدەمێ ئەڤ گرۆپێن مزگینەران گەهشتینە دناڤ دەڤەرێن کوردی دا، وەسا خۆ دیارکر بوو، کۆ گرۆپێن

مرۆڤايەتينە و ئەركێ وان يێ سەرەكێ هاريكاريكرن و خزمەتكرنا خەلكێ ژلايێ هاريكاريێن مرۆڤايەتيڤە، بەلێ دژيۆارێ خوو دا، ئارمانجا ئەڤان گرۆپان پەيداكرنا هەڤركى و دۆژمنكاريێ بوو دناڤبەر نەستۆرى و كورد دا.

6. پشتى بنەجە كرنا جهێن خوو و ئەنجامدانا چالاكيێن جودا جودا، مزگينەرێن ئەورۆپى، ب تايبەتى يێن بەريتانيا و نەخاسمە يێن ئەمريكى ڕۆلەكێ كاريگەر و بهێز د تێكچوونا پەيوەندييان دا دناڤبەرا نەستۆرى و كوردا هەبوو. هەروەسا بوونە پالدەريێن سەرەكى د رووبدانا بوويەر و پێشهاتێن تراژدى دناڤبەرا مۆسلمان و نەمۆسلمانێن دەڤەرێن كوردى دا،دئەنجامدا، چالاكيێن مزگينەرێن بيانى دناڤ ميرگەهێن كوردى دا، بوونە ئەگەرێ تێكشێلاندن و نەسالۆخەتدانا رووبدانێن ديرۆكا كوردى ب شێوەيەكى راست و درست بۆ ڕايا گشتى يا جيهانێ.بێگومان سالۆخەتدانا بڤى رەنگى دبەرژەوەنديا دەولەتێن زلهێزدا بوو، ژبەركۆ بڤێ رێكێ نەبتنێ شيان پشتەڤانيا دەولەتا ئوسمانى،بەلكۆ جڤاكێ نێڤدەولەتى يێ وى وەختى دبەرژەوەند بيان مەسيحيان دا بدەستڤەبينن، لەوڕا، ئەڤان گرۆپێن مزگينەران پتر چالاكيێن خۆ دناڤ دەڤەرێن مەسيحى نشين دا ئەنجامبدەن، داكۆ ژلايەكێ ڤە، خەلكێ نەمەسيحى پالدەن بهێنە دەڤەرێن مەسيحى نشين و ئايينێ خو بگوهرن، ژلايەكێ ديڤە، وان دڤيا خەلكێ پالدەن بدژى ميرگەهێن كوردى راوەستن، داكۆ ئارمانجێن وەلاتێن خۆ لدەڤەرێ موكم بكەن و پتر بنگەهێن بەلاڤكرنا ئايينێ مەسيحى لدەڤەرێ ڤەكەن.

پەراوێز

[1] ل چەرييا ئێكێ يا سالا 1822ێ، پرسا ڕۆژهەلاتى وەك زاراڤ بۆ ئێكەمين جار ل گونگرێ (ڤێرۆنا) ل سەر دەمێ كونسێرتا ئەورۆپى ل ئێتاليا هاتيە بكارئينان. هەروەسا هندەك وەسا هزر دكەن ئەڤ پرسە ڤەدگەريت بۆ سالا 1789ێ، واتە سەردەمێ هێرشا ناپليۆنى بۆ سەر مسرێ، كۆ ئارمانجا ناپليۆنى ژڤێ هێرشێ برينا رێكا دچوو هندێ و سەپاندنا دەستهەلاتا فەرەنسى ل ڕۆژهەلاتى بوو. بنێرە:

Anderson, M. S., & Anderson, M. S. (1966). *The eastern question, 1774-1923: a study in international relations* (Vol. 146). London: Macmillan.

[2] ل سالا 1758ێ، بۆ ئێكەم جار دكتورەكێ كومپانيا هندى يا ڕۆژهەلاتى يا بەريتانى سەرەدانا كوردستانێ و عێراقێ كر. ئەڤى كەسى پێزانين تێرۆ تەسەل يێن گرنگ ل دۆر جهێ گرنگ و ستراتيجێ كوردستانێ بو دەستهەلاتداريا وەلاتێ خۆ رەوانەكر بوون و تێدا ب تێرۆتەسەلى بەحسێ پێشهات و رەوشا سياسى يا كوردستانێ كر بوو. بنێرە:

Muhammad, Q. M. (2017). Kurds and Kurdistan in the view of British travelers in the nineteenth century (Doctoral dissertation, University of Leicester).

پشتى بزاڤ و دۆيڤ چوونێن خۆدانێ ڤەكۆلينێ لدۆر ڤێ چەندێ بۆ ديار بوو، كۆ پشتى كونترۆلكرنا مسرێ ژلايێ ناپليۆنى ڤە، بەريتانيا هاتە پالدان بۆ ڤەديتنا رێكەكێ داكو ژبۆ چوونا خۆ يا هندێ بكاربينت، بەريتانيا هزر دكر، كۆ جهێ كوردستان يێ ستراتيژى باشترين پێگوهورە بو ڤێ مەرەمێ بهێتە بكارئينان. ئەڤ چەندە پتر بۆ بەريتانيا ئاشكرا دبيت، پشتى گەرۆگ و دبلۆماتكارێن خو فرێكرين دەڤەرێ و جهێ وێ يێ ستراتيژى و بارودۆخێن وێ يێن سياسى، لەشكەرى و ئايينى و جڤاكى هەلسەنگاندى. ڤەكۆلەر

[3] ل سالا 1797، دكتور كامپبل (Campbell) و تى. هول (T. Howell)، كو دوو بەرپرسێن كومپانيا هندى يا ڕۆژهەلاتى يا بەريتانى بوون سەرەدانا باشوورێ كوردستانێ ياكو ب (كوردستانا ئوسمانى دهاتە نياسين) كر بوونبۆ پتر پێزانينا لدۆر ئەڤێ چەندێ: بنێرە:

Othman, A. (1995). *British Policy and the Kurdish Question in' Iraq, 1918-1932*. (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom), p.55

[4] لدۆيڤ ژێدەرێن ڕۆسى، ل سالا 1813ێ، ڕۆسيا قەيسەرى بزاڤكربوون، كوردێن ل سەر سنۆرێ قاجارى و ئوسمانيا دژێن بو لايێ خو راكێشن. هەروەسا هەبوونا هێزێن رۆسى ل رەخێ قەفقاز و نێزيكى سنۆرێن قاجارى و ئوسمانيان بوونە ئەگەرێ گەشەكرنا بزاڤا رزگاريخوازا كوردى. بنێرە: خاليد مورِاد چەتوێڤ، مێژووى پێوەندييەكانرووسيا و كورد، وەرگێران: نەجاتى عەبدوڵلا، چاپخانەى شڤان، سلێمانى، 2006. هەژى يە بێژين، ئەڤ چەندە دژێدەرێن كوردى و عەرەبى دا نەهاتيە.

[5] بۆ زانين، ئەڤ چەندە بۆ ئێكەم جارە دهێتە دياركرن، لدۆيڤ پێزانێن من بدەستڤە ئيناين دژێدەرێن كوردى و عەرەبى دا ئەڤ چەندە نەهاتيە شرۆڤەكرن، بەلێ

salih.wasiy@uoz.edu.krd

دژێدەرێن توركی و ئنگلیزی دا، ئەڤ چەندە ب بەلگەڤە هاتیە سەلماندن. ڤەكۆلەر

(6)ئەڤ شەرە ل سالێن 1828-1829ێ، دناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و ڕۆسیا قەیسەری دا روویدا بوو، دئەنجام دا، هێزێن ئوسمانی ب تۆندی دهێنە شكاندن و داخوازا ئاشتیێ دكەن و ئەڤ شەرە ب پەیمانا ئەدرنە ب دوماهی دهێت . بنێرە: ئەڤیر یانوڤ، پ . ی .2004. كورد لە جەنگی رۆسیا لەگەل ئیران و توركیا دا وبارودوخێ سیاسی كوردی توركیا و ئیران و رۆسیا، وەرگێران:د . ئەفراسیاب و هەورامی، بلاوكراوەكانی مەكتەبی بیروهوشیاری (ی . ن . ك) ، سلێمانی، ل ل 20-54؛

Abdukadyrov, N. (2015). Russian-Turkish War of 1828-1829 and political positions of European states. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 191, 2040-2043.

(7)ئەڤ پەیمانە ل سالا 1829ێ، دناڤبەرا ڕۆسیا قەیسەری و دەولەتا ئوسمانی دا هاتبوو مۆركرن، ئەڤ پەیمانە بۆ ئەگەرێ راوەستاندنا شەرێ سالێن 1828-1829ێ یێ ئوسمانی و رۆسیا قەسەری. بنێرە

Bitis, A. (2000). *The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom), p.221; Abdukadyrov, Op. Cit, 191, 2040-2043.

(8)لڤێرێ دیار دبیت، د گەرماتیا پڕسا ڕۆژهەلاتی دا، ئوسمانیا بەردەوام دڤیا سیاسەتا ڤێكرا بەردانێ دناڤبەرا میرگەهێن كوردی دا بكاربینت، هەلبەت ئارمانجا سەرەكی یا ئوسمانیان ژڤێ چەندێ لاوازكرنا كوردا بوو، داكۆ نێزیكبوون و ئێكگرتن وەك دەڤەرێن بەلقان دناڤبەرا وان دا ب دژی دەستهەلاتدارییا ئوسمانیان پەیدا نەبت. ژبۆ رازیكرنا میر محمدی بڤێ چەندێ ناسناڤێ پاشا پێ بەخشی بوو. ڤەكۆلەر

(9)لدۆیڤ ژێدەرێن رۆسی ، هۆزێن كوردی رەتكر بوو سەرێ خۆ بو هێزێن قاجاریان بچەمین، بڤێ چەندێ شاهێ قاجارییان فتح عەلی شاه قاجاری جێنشینێ خۆ عەباس میرزا ب سەركێشیا 500 سواران ژ ئێریڤانی بۆ تەبریز فرێكر بوون ژبۆ ژناڤبرنا ڤێ راپەرینێ. دئەنجام دا هێزێن ئیرانێ شكەستن و نەشیان ئارمانجێن خو بدەستڤە بینن. بنێرە : چەتوییێڤ، ژێدەرێ بەرێ، ل 25.

(10)توركمانجایی : گوندەكە دكەڤتە دناڤبەرا میانێ و تەبریز دا. ل رۆژا پێنج شەمبێ ل(22 ی شوباتا 1828)ێ، ل ڤێرە پەیمانەك دناڤبەرا ئیرانێ و رۆسیا دا و ژلایێ ئیرانێ ڤە عەباس میرزا جێنشین و فەرماندێ لەشكەری و دگەلدا میرزا ابو القاسم قائیقایم و میرزا أبو حەسەن خان شیرازی و ژلایێ رۆسیا ڤە جەنیرال باسكوفیتش و برسكوف راوێژكارێ رۆسیا و ب ئامادەبوونا بالیوزێ بەریتانیا مكدونالد هاتە موركرن .

لدۆیڤ پەیمانا ناڤبری ئیرانێ دەست ژ هەموو ویلایەتێن ل باكوری تا رۆبارێ ئاراس بو رۆسیا بەردان كو بەری هنگێ بەس دەڤەرێن قەفقاز بوون. ئەڤ پەیمانە ب شەرمزارترین پەیمانا دماوێ پڕسا ڕۆژهەلاتی دا ل ئیرانا قاجاری دهێتە نیاسین. ژبەركۆ دڤێ پەیمانێ دا رێژەكا زۆر ژ ئەردێ ئیرانێ ژێ دهێتە ستاندن. بنێرە: قدیانی، ژێدەرێ بەرێ، ص 42؛ شمیم، ژێدەرێ بەرێ، ل 138.

(11)لدۆیڤ پێزانین ڤەكۆلەری، سەرەرای هەبوونا ژێدەرێن رەسەن یێن هاتینە وەرگێران بۆ سەر زمانێ كوردی لدۆر ڤی بابەتی. بەلێ ئەڤ ئێكەمین جارە ئاماژە بڤێ چەندێ دهێتە دان كو دپەیمانا تۆركمانچای دا زیانێن كاریگەر ب كوردا كەفتبوون. لدۆر زیانێن دڤێ پەیمانێ دا ب كوردا كەفتین. بنێرە: چەتوییێڤ، ژێدەرێ بەرێ، ل ل27-30

(12)هندەك ژێدەرێن عەرەبی وەسا هزردكەن، كۆ بەریتانیا رازی بوو ل سەر دورستكرنا هەرێمێن نیمچە سەربەخو ل دەڤەرێن كوردی، ئارمانجا سەرەكی یا بەریتانیا ژڤێ چەندێ رێگرتنا بەرفرهەبوونا پێگەهێ فەرەنسی و ڕۆسیا قەیسەری بوو. چونكی دڤی دەمی دا، ئەڤ هەر دوو دەولەتە هەڤركیێن سەرەكی یێن بەریتانیا بوون ل كیشوەرێ ئەورۆپا و بەرفرهەبوونا پێگەهێ بەریتانیا ل ڕۆژهەلاتێ. بنێرە: نوار، المصدر السابق، ص 55. بەلێ ئەڤ چەندە ب پشت بەستنا ژێدەرێن بەلگەنامەیی ب شاشیڤە هاتیە سالۆخەت دان و چوو راستی بۆ نینە، بەرۆڤاژی بەریتانیا ب دژی هەبوونا میرگەهێن كوردی بو و بەردەوام داخواز ژ دەولەتا ئوسمانی دكر ئەڤان میرگەهان ژناڤ ببەت و بو دیار دكر ئامادە نینە لدۆر چو پرسان دانووستاندنێ دگەل ڤان جۆرە میرگەهان بكەت. بنێرە، ئەسكەندەر، ژێدەرێ بەرێ

Othman, Opacity, pp. 55-65; Epple, Op. Cit,

(13)بۆ پتر پێزانیا لدۆر هەلۆیستێ بەریتانیا ژ پڕسا ڕۆژهەلاتی، بنێرە:

Millman, R. (1979). Britain and the Eastern question, 1875-1878. Oxford University Press.

(14)هەڵبەت هەلۆیستێ زلهێزێن ئەورۆپا، ب تایبەتی بەریتانیا دڤۆناغێن پڕسا ڕۆژهەلاتی دا، ئەو بوو كۆ بەرەڤانیا كاودانێن وی دەمی بكەت، داكۆ دەولەتا ئوسمانی تووشی رووخاندنێ نەبیت، ژبەر مەترسێن ڕۆسیا قەیسەری، بێگومان بەهانەیەك بوو بەریتانیا بخۆ پەیداكری، ژبەركۆ ئارمانجا سەرەكی یا بەریتانیا پاراستنا بەرژەوەندیێن وێ بوو، بهێزكرنا ئوسمانیان بو بەرامبەری رۆسیا قەیسەری، ژبەركۆ بەریتانیا هزر دكر بهێز بوون یان سەربەخو بوونا كوردا واتە لاوازبوونا ئوسمانیان و بهێزكەفتنا ڕۆسیا قەیسەری بوو. ژ ڤەرێژا ئەڤێ چەندێ دیار دبت، كۆ بەریتانیا دڤیا كورد دگەل ئوسمانیا بمینن، ژبەرهندێ بەریتانیا بهێز پشتەڤانیا

salih.wasiy@uoz.edu.krd

ئوسمانيا دكر، لەورا بەريتانيا پێشوازی و پشتەڤانيا سيستەمێ چاكسازيێن دەولەتێ ئوسمانی كر بوو. بێگومان ئەڤ چەندە ب پلا ئێكێ دژی هەولٚ و بزاڤێن مير محەمەدی بوون. بڤێ چەندێ بەريتانيا پێنگاڤەك ب دژی دوزا كوردی هاڤێت ژبو تێكشێلاندنا و ژناڤبرنا ڕاستيا بزاڤێن كوردا.ڤەكولەر

[15]پەيماننامەيا هونكيارسكەلەسی ل سالا 1833ێ، ژئەگەرێ هاريكاريێن ڕوسيا قەيسەری بو دەولەتا ئوسمانی ب دژی محمد عەلی پاشايێ مسرێ، دناڤبەرا ڕوسيا قەيسەری و ئوسمانيان دا هاتبوو موركرن. بنێرە:
Šedivý, M. (2018). T reaty of U nkiar S kelessi (1833). The Encyclopedia of Diplomacy, 1-4.

[16]هندەك ژێدەر ديار دكەن كو براستی ئەڤ كارە ب رشيد محمد پاشايی، فەرماندێ گشتی يێ هێزێن ئوسمانی ل ئەنەدولێ هاتبوو راسپاردن، كو ناڤبری بهاريكاريا والێن بەغدا و موسل ئەڤ كارە ئەنجامدا بوو. بەلێ نڤيسەرێن تورك ڤيسايی شمشك و گولتەكين يەلدز، ب پشت بەستنا بەلگەنامەێن ئوسمانی دايە دياركر، كو واليێ سيواس رشيد پاشا بڤێ چەندێ هاتبوو راسپاردن و ل هاڤينا سالا 1835ێ، پشتی دانا پارەكێ زور ب هوزێن كوردی، ناڤبری شيای ژمارەكا زورا چەكداران دناڤ ئاغا و هوزێن كوچەرێن كورد دا ل باكورێ ڕوژهەلاتێ ئەنەدولێ كوبكەت. هەروەسا پشتی ل سالا 1837ێ، بهێزەكا زور كو ژ 6 بەلتونێن هێزێن رێكخستی و چەكداران پێك دهات شيا تلەعفەر كونترول بكەت. دڤێ هێرشێ دا، هێزێن ئوسمانی شيان نێزيكی 3هزار زەلامان بگرن و 500 كەسان ژوان زەلامان پشكداری دناڤ هێزێن ئوسمانی دا كربوو. دئەنجام دا دناڤبەرا سالێن 1835-1839، هێزێن ئوسمانی ل وان دەڤەرێن كوردی يێن كونترولكرين، بەردەوام كورد ب دژی بەرژەوەنديێن كوردان بكار دئينان. بنێرە:
Şimşek, V. (2015). The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841 (Doctoral dissertation), pp. 180-181; Şimşek, V. (2014). The First "Little Mehmeds": Conscripts for the Ottoman Army, 1826-53. *Osmanlı Araştırmaları*, *44*(44), pp. 265-311.; Yıldız, G. (2009). Neferin adı yok: zorunlu askerliğe geçiş sürecinde Osmanlı devleti'nde siyaset, ordu ve toplum, 1826-1839. Kitabevi, pp.244-257

ئەڤ كارە ژلايێ فەرماندێ هێزێن ئوسمانيڤە هاتيە ئەنجامدان. چونكی دەستهەلاتەكا تەمام بو ئەنجامدانا كريارێن لەشكەری لدەڤەرێن كوردی ژلايێ ئوسمانيانڤە پێ هاتبوون دان. ژێدەران جوداهی ناڤبەرا ناڤێ وی و واليێ سيواس دا نەكری يە. هەژی يە ئاماژێ بهندێ بدەين، ل سالا 1939ێ، ناڤبری بخو ل سيواس مری يە. ژلايەكێ ديڤە، هێزێن هوزێن كوردی بەردەوام چاڤێ وان ل دەستكەفت و بەرژەونديێن تايبەت بوو، لەورا دێ بينين

بەردەوامی دگەل هێزێن ئوسمانی ب دژی ميرگەهێن كوردی، نەخاسمە ميرگەها سوران شەركری يە و ڕولەكێ گرنگ دشكاندن و ژناڤبرنا ميرگەها سوران دا هەبوون. ڤەكولەر.

[17]رێژەكا زور يا ژێدەرێن كوردی سالا گرتنا مير محمدی ب سالا مرنا وی ددان. بەلێ ئەو بخو ب درستی ل سالا 1837ێ دهێتە گوشتن. ڤەكولەر

[18]پتريا ژێدەرێن كوردی دكوكن ل سەر هندێ، كو ميرگەها سوران ل سالا 1836ێ ژناڤچوويە. بەلێ ژێدەرێن ئنگليزی دياركری يە ئەڤ ميرگەها تا سالا 1847ێ، مابوو، چونكی تا ڤی دەمی برايێ مير محمدی رەسول بەگ لسەر دەستهەلاتێ بوو و پاشی دەولەتا ئوسمانی ل سەر دەستهەلاتێ لاددەن و ڤێ ميرگەهێ بدوماهيك بينن. بنێرە:
Gunter, M. M. (2010). Historical dictionary of the Kurds. scarecrow Press: Maryland, p. 191

[19]لدويڤ پێزانين خودانێ ڤەكولينێ ئەڤ چەند رێزێن گرنگ دژێدەرێن كوردی و عەرەبی دا نەهاتينە دياركرن، ئەڤ چەندە دژێدەرێن ئنگليزی دا هاتيە خوياكرن و ئەڤ چەندە دزڤريت بو وان پێزانينا ئەوێن ژلايێ كەروگێن بەريتانيا ڤە دناڤ دەولەتا ئوسمانيدا بو حكوومەتا وەلاتێ خو دڤی ماوەيی دا فرێكرين. ڤەكولەر

[20]هندەك ژ ژێدەرێن كوردی دايە دياركرن، كو سەردەمێ ناڤبری ب دەستپێكەكا ئاشكرايا يا سەرهلدانا هزرا نەتەوايەتی نەك بتنێ ل سەر ئاستێ ميرگەها بابان، بەروڤاژی ل سەر ئاستێ هەمی كوردستانێ دهێـە دانان. بنێرە: قەفتان، ژێدەرێ بەرێ، ل 25؛ جەليل، ژێدەرێ بەرێ، ل159 ؛ حاجی،ژێدەرێ بەرێ، ل143. بهزرا ڤەكولەری، بتنێ رەنگەكێ هووشياريێ دناڤ ڤێ ميرگەهێ دا پەيدابيوو و حوكمداريێن وێ پتر هزر لدور پاراستنا سنورێ ميرگەها خو دكر و تا نوكە ژی بدورستی نەهاتيە زانين كا گەنگی هزرا نەتەوايەتی لدەڤ كوردا پەيدابوويە.

[21]وەك ڤەكولەری بەری نوكە ئاماژە بڤێ چەندێ دای، ئەڤ چەندە شاشيەكە هاتيە نڤيسين و بەريتانيا جوجاران پشتەڤانيا دامەزراندنا كيان يان ميرگەهەك نيمچە سەربەخو بوو كوردا نەكری يە. چونكی بەريتانيا وەسا هزر دكر هەبوونا كيانەكێ بڤی رەنگی دناڤ دەولەتا ئوسمانيدا دێ دەولەتا ئوسمانی لاوازكەت و دئەنجامدا دێ زيانان ب بەرژەوەندی و پێگەهێ بەريتانيا لدەڤەرێ ددەتن. ڤەكولەر

[22]بو پتر پێزانينا لدور ڤێ چەندێ بنێرە: Henning, Op. Cit

[23]شەرێ ناڤارينو، ل 20 چريا ئێكێ 1827ێ، دناڤبەرا دەولەتا ئوسمانی و يونان دا روويدا بوو. دئەنجام دا، دەولەتێن زلهێز گڤاشتێن ئێخستنە سەر دەولەتا ئوسمانی حوكمێ ئوتونومی بدەت يونان. بنێرە:

salih.wasiy@uoz.edu.krd

Smiley, W. (2016). War without war: The Battle of Navarino, the Ottoman Empire, and the pacific blockade. Journal of the History of International Law/Revue d'histoire du droit international, 18(1), 42-69.

(24)پتریا ژێدەرێن كوردی و عەرەبی كوكن لسەر هندێ كو میر بەدرخانی ل سالا 1829ێ، نامە بۆ میر، ئاغا و سەرۆكێن كوردا فرێكریە و هەر لڤێ سالێ دا هەڤپەیمانیا پیرۆز دورستكریە. بنێرە: هروری،ژێدەرێ بەرێ، ل 75؛ شێركۆ، ژێدەرێ بەرێ، ل39. بەلێ ب پشت بەستنا بەلگەنامەێن ئوسمانی، نڤێسەرێ كورد، سینان هكان دیاركری یە، كۆ ل سالا 1846ێ، میر بەدرخانی نامە بۆ میر و سەرۆك هۆزێن كوردا فرێكریە و دگەل كومبوویە ژبۆ دورستكرن ئێكگرتنەكا نەتەویی و ئەڤ ئێكگرتنە ب (پەیمانا پیرۆز) هاتیە بناڤكرن. بنێرە:

Hakan, S. (2007). Osmanlı arşiv belgelerinde: kürtler ve kürt direnişleri, 1817-1867. Doz Yayıncılık.

(25)ژێدەرێن ئنگلیزی دیار دكەن، ئەگەرێن سەرەكی یێن میر بەدرخانی پالدا ئەڤێ پێنگاڤێ بهاڤێژت سیاسەتا رێڤەبرنا كارگێری یا ئوسمانیان یا سالا 1842ێ، و چاكسازیێن ئوسمانیان بوون. بنێرە:

Ozoglu, H. (2012). *Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries*. SUNY press, p.71.

(26)پشت بەست ب نڤێسینێن نەزمی سەگڤان ئەوێ لدۆیڤ چەندین بەلگەنامەێن ئوسمانی ل سەر بنەمالا بەدرخانی نڤێسای، نڤێسەرێن تۆرك هكان ئوزگلۆ و رەحمان دەگ، دایە دیاكرن بزاڤا میر بەدرخانی نەبزاڤەك نەتەوەیی بوو، بزاڤا ناڤبری چوو بناغێن بزاڤەكا نەتەوەیی پێڤە دیار نەبوون، بەلكۆ ب دژی وی سیستەمێ كارگێری بوو ئەوێ حكوومەتا ناڤەندی یا ئوسمانیان ب مەبەستا دابەشكرنا ئەردێ میر بەدرخانی و لاوازكرنا دەستهەلاتا وی هاتبوو ئەنجام دان. ئەڤە وێ چەندێ دگەهینت ئەو ناسناڤێ (موسلیم) ئەوێ ئوسمانیان پێ بەخشی بتنێ بۆ كومكرنا باج و بەرقراركرنا ئێمناهیا دەڤەرێ بوو.بنێرە:

Ozoglu, Op. Cit, p. 71; Rahman, DAG. (2014). Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the19th Century. Nûbihar Akademî, 1(2),pp. 47-74.;Sevgen, N. (1982). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, pp.125-136 ;Özoğlu, H. (2005). Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği (Vol. 36). Kitap Yayinevi Ltd..p.397;

هەرچەوابت، ئۆزگلۆ و دەگ كەسایەتێن رەگەز تۆرەكن، لەورا هزرێن خۆ دبەرژەوەندییا تۆركا دا نڤێسینە. ژبەركۆ ئەگەر بەرێخۆ بدەین بزاڤێن میر بەدرخانی دێ دیار بیت ناڤبری دڤیا بزاڤەك نەتەوەیی ب دژی سیاسەتا ئوسمانیان ب دژی میرگەها وی پەیرەو كری ئەنجامبدەت. ژبەر هندێ ب هەمی شیانێن خۆ بزاڤ دكرینە میر و سەركردەێن كورد بگەهینت ئێك و دانووستاندنێ لدۆر ڤێ چەندێ بكەن. بەلێ دیارە كاودانێن وی دەمی و نەئێك رێزییا سەركردە، میر و ئاغاێن وی دەمی سەركردایەتیا مللەتێ كورد بووینە ئەگەرێ شكەستنا بزاڤێن وی. ڤەكۆلەر.

(27)بهزرا خودانێ ڤەكۆلینێ ئەڤ چەندە دیرە ژ راستییێ، ژبەركۆ چوو بەلگەنامە و ژێدەرێن باوەرپێكری بەردەست نین ئەڤێ چەندێ ب سەلمینن، بەلكۆ بتنێ ئەڤە ستراتیژییەك بو بەریتانیا و ئوسمانیا ب دژی میر بەدرخانی پەیرەو دكر، داكۆ ئاشۆرییێن دناڤ میرگەها بۆتان دا ب دژی هێزێن میر بەدرخانی رابن.

(28)ژێدەرێن بیانی وەسا هزردكەن، كۆ میر بەدرخانی سەرەدەرییێن نەگونجایی دگەل ئاشۆری و ئەرمەنییان دكرن، لەورا دەولەتێن رۆژئاڤایی ب تایبەتی ئەمریكا و بەریتانیا مزگینەرێن خۆ پالدان بچنە دناڤ میرگەها بۆتان و كار و چالاكییان ژبۆ رزگاركرنا مەسیحیان ئەنجام بدەن. بەلێ یا درست ئەوە، كۆ بەریتانیا و ئەمریكا مزگینەرێن خۆ پالدان كارێن نەگونجایی ئەنجامبدە ژبۆ تێكدانا پەیوەندییان دناڤبەرا كورد و مەسیحیان دا بۆ نیشانا مللەتێ كورد وەك مللەتەك نەشارستانی بۆ ڕایا گشتی یا جیهانێ. ژبەر هندی میر بەدرخانی ب دژی ئەجندێن دەولەتێن ڕۆژئاڤایی راوەستیا بوو و بدژی چالاكیێن ئاشۆری و ئەرمەنیان رابووو. ڤەكۆلەر

(29)پشتی دەستهەلاتا میر بەردخانی بەرفرهەبووی و بهێزكەفتی. دئەنجامدا، مەترسیەك زێدە دەربارەی پارچەكرنا دەڤەرێن دبن كونترۆلا ئوسمانیان ڤە كەڤتە دناڤ دەولەتێن زلهێز دا، ب تایبەتی بەریتانیا و فەرەنسا، ژبەر هندێ هەر دوو وەلاتان گڤاشتن ئێخستنە سەر ئیستەمبۆلێ داكو ڤێ میرگەها كوردی ژناڤ ببەتن. زلهێزێن ئەورۆپی كێشەیا مەسیحیان وەك ئالاڤەك ب دژی ئوسمانیان بكاردئینا داكو پێ ماتێكرنێ دكاروبارێن دەولەتا ئوسمانی دا بكەتن. ئەڤ چەندە وێ چەندێ دسەلمینت كۆ بەریتانیا ب دژی نیمچە سەربەخوبوونا كوردا بوو، واتە ئەوا ژێدەرێن عەرەبی دەربارەی هەلۆیستێ بەریتانیا و رازیبوونا وێ لدۆر نیمچە سەربەخو بوونا میرگەهێن كوردی دایە دیاركرن شاشی یە و چوو راستی بوو نینە. ڤەكۆلەر

(30)بێگۆمان دگەرماتیا پڕسا ڕۆژهەلاتی دەولەتێن ئەورۆپی، ب تایبەتی فەرەنسا و بەریتانیا ئوسمانی پالدابوون میرگەها بۆتان و میر بەدرخانی ژناڤببەت. بنێرە : Gunter, Op. Cit, p.17

(31)هندەك مێژوو نڤێسان دایە دیاركرن، كۆ ئەڤ میرگەهە ل سالا 1847ێ ژناڤچووی یە. بنێرە

salih.wasiy@uoz.edu.krd

Mehrdad R. Izady,. (2005). *The Sharafnamâ, or, The history of the Kurdish nation, 1597*. Mazda P,19

بەلێ ب دورستی میرگەها بەدلیسی ل سالا 1849ێ، ژناڤ چوویە. چونكی دناڤبەرا سالێن 1847-1848ێ، لەشكەرێ ئوسمانی بدژی میرگەهێ رابوو. بنێرە: سعدی عثمان هروتي، 2008، كوردستان و الامبراطورية العثمانية دراسة في تطور سياسية الهيمنة العثمانية في كوردستان 1415-1851، ط1، مؤسة موكرياني للبحوث و النشر، اربيل، ص221.

(32)مایكل ئەپل دڤەكۆلینەك خۆدا لدۆر میرگەهێن كوردی دایە دیاركرن پشتی ل چەرخێ نۆزدێ میرگەها بەدلیس لاوازبووی، دئەنجامدا، بۆ چەندین جاران میرگەهێن دی یێن وەك سۆران، بابان، بۆتان و بادینان بهێزكەفتن، ب تایبەتی میرگەها بادینان سنۆرێ خو بەرفرهەكر تا گەهشتیە رۆژهەلاتێ دەڤەرا هەكاری و باشۆرێ رۆژهەلاتێ دەریاچا وانێ و باژێرێن زاخۆ، ئاكرێ و بارزان كونترۆلكرن. بنێرە:

Eppel, M. (2018). The Kurdish Emirates. Routledge Handbook on the Kurds, P.40

بهزرا خۆدانێ ڤەكۆلینێ شاشیەك لڤێرێ هاتیە ئەنجام دان، ژبەركو لڤی چەرخی دا و پتریا میرگەهێن كوردی لاواز بوون و دەولەتا ئوسمانی ب تۆندی كەفتبوو ژناڤبرنا وان و ب تایبەتی میرگەها بادینان. لەورا چوو ژڤان میرگەهان هێزبوون بخوڤە نەدیتبوون، بەرۆڤاژی هەمی كەفتبوون دقوناغەك بێهێزی و كەفتنێ دا، ژبەركو پرسا رۆژهەلاتی راستەوخۆ كارتێكرن ل سەر كربوو. ڤەكۆلەر

(33)بۆ زانین، ئەڤە میرە ئسماعیل پاشایێ دووێ یە و كوڕێ محەمەد تەیاری یە. ڤەكۆلەر

(34)دڤێ قوناغا هەستیار و نازك یا پرسا رۆژهەلاتی دا، دەولەتا ئوسمانی دڤیا دەستهەلاتا مەركەزی ل سەر دەڤەرێن میرگەها بادینان ب چەسپینت، ژبەركو جهەكێ ستراتیژی و گرنگ بوو، و دەولەتا ئوسمانی دترسیا كۆ دەڤەرێن میرگەها بادینان ببنە ئارمانجێن قاجاری و رۆسیا قەیسەری، داكو بڤێ چەندێ فشاران ب ئێخنە سەر دەولەتا ئوسمانی ئاریشێن خۆ یێن سنۆری دگەل هەر دوو دەولەتان چارەسەر بكەت. ژبەركو دڤی دەمی دا قاجاری و رۆسیا قەیسەری ئاریشێن سنۆران و كێم نەتەوەییان وەك ئەرمەنی، عەلەوی و بەلۆجیان دگەل ئوسمانیان هەبوون و بڤێ چەندێ دەولەتا ئوسمانی دا لاواز و بەرەڤ رووخاندنێ چت. بنێرە:

Natali, D. (2002). Kurdayeti in the late Ottoman and Qajar empires. Critique: Critical Middle Eastern Studies, 11(2), pp. 177-199.; Eppel, Op. Cit, pp. 237-258

(35)هەروەسا دڤی دەمی دا، ب تایبەتی ماوێ دناڤبەرا سالێن 1845- 1849ێ دا، دەولەتا ئوسمانی ب تۆندی كەفتبوو ژ ناڤبر میرگەه و شۆرەشێن كوردی، ئەوێن لڤی دەمی دا ب دژی دەولەتا ئوسمانی رابووین و ب تایبەتی ژ میرگەها هەكاری. بنێرە: گولی، المصدر السابق؛255 Eppel, Op. Cit, p.

(36)پتریا ژێدەرێن كوردی ل سەر هندێ دكوكن، كو ل سالا 1851ێ، میرگەهێن كوردی، ب تایبەتی یێن دبن دەستهەلاتا ئوسمانیانڤە هاتینە ژناڤبرن. بەلێ دیارە نڤیسەری جوداهی دناڤبەرا میرگەهێن دبن دەستهەلاتا ئوسمانی و قاجاریان دا نەكری یە. لەورا دیاركری یە كو ل سالا 1867ێ، دوماهی ب دەستهەلاتا هەمی میرگەهێن كوردی هاتیە. ڤەكۆلەر

ژێدەر

بزمانێ كوردی:.

ئەرفەع، حەسەن (2001). كوردەكانی (لێكولینەوەیەكی مێژوویی سیاسی)، وەرگێران: سەردار محمد،چ1، سلێمانی: چاپ و پەخشی سەردەم.

ئەسكەندەر. سەعد بەشیر(2004). سەرهەڵدان و ڕۆخانی سیستەمی میرنیشینی لە كوردستان، وەرگێران:جەوهەر كرمانج، چ1، سلێمانی : چاپخانەی داناز،.

ئەڤێر یانوڤ، پ . ی .2004. كورد لە جەنگی رۆسیا لەگەل ئیران و توركیا دا وبارودوخێ سیاسی كوردی توركیا و ئیران و رۆسیا، وەرگێران:د . ئەفراسیاب و هەورامی، سلێمانی : بلاوكراوەكانی مەكتەبی بیروهوشیاری (ی . ن . ك) .

ئەلحوسەینی، عەلی نەقی (2002). مێژووی 641 ساڵەی فەرمانراوەیی ئەردەلانییەكان لە ناوچەی كوردستانی ژێر دەستهەلاتی ئێراندا، وەرگێران : ئاسۆس هەردی، چ1، سلێمانی:دەزگایی چاپ و پەخشی سەردەم.

ئەمین، نەوشێروان مستەفا(2006). میرایەتی بابان لەنێوان بەرداشی ڕۆا و عەجەم دا، چ1، سلێمانی: چاپخانەی خاك.

بابان، شوكرۆڵلا (2004). مێژووی كورد و كوردستان، سلێمانی: چاپخانەی شڤان.

بابانزادە، كامەران(1997). میرنشینی سۆران، چ1، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

باقی، محەمەد حەمە. (2002). میرنیشینی ئەردەلان. بابان. سۆران لەبەڵگەنامەكانی قاجاری دا 1797-1847، چ1، هەولێر : چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،.

جەلیل، جەلیلی. (1987). كوردەكانی ئیمبراتوریەتی ئوسمانی، وەرگێران: كاویس قەفتان، سلێمانی

حاجی، كامەران محەمەد(2007). كوردستان لە بازانەی كێشەی ڕۆژهەلاتیدا 1800-1900 (لێكۆلینەوەیەكی مێژوویە)، چ1، هەولێر : چاپخانەی رۆشنبیری،.

salih.wasiy@uoz.edu.krd

سەجادی، عەلائەدین، 1996، مێژووی ڕاپەرینی کورد، چ2، سەقز: چاپخانەی ئێران شاری کورد.
شێرکۆ، بلەج (1991). کێشەی مێژینە و ئیستای کورد، وەرگێران: محەمەد حەمە باقی، چ3، کوردستانی عێراق، هەولێر: .
هروری، صلاح محمد سليم محمود(2013). ديرۆكا كوردان يا نوی د چەند ڤەكۆلينەكان دا، دهوك: چاپخانا هاوار.
عەلیاوەیی، عەبدۆڵڵا(2004). كوردستان ل سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی جیهانی یەكەم (لێكۆڵینەوەیەكە لە بواری مێژوو سیاسیدا، سلێمانی: بڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیژی كوردستان.
عززەت، مەحمود مەلا(1999). بازنەكانی ململانێ و ستراتیجی ئاسایشی نەتەوەیی كورد، چ2، سلێمانی: چاپخانەی ڕەنج.
قەفتان، صالح.(2004).مێژووی گەلی كورد لە كۆنەوە تا ئەمڕۆ، چ2، سلێمانی : چاپخانەیی شڤان.
لوتفی(1999). میر بەدرخان، وەرگێران: جەمال گردەسۆری، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.
مەنتك، كامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین (2000). كوردستان لەنێوان ململانێی نێو دەولەتیی و ناوچەییدا 1890- 1932، چ1، سلێمانی: چاپ و ئوفێستی دەزگایی سەردەم.
موكریانی، حسین حوزنی(1935). مێژوو میرانی سۆران، رواندز.
زیادە، خالید(2013). جەولەتی ئوسمانی لەنێوان چاكسازی و هەڵوەشانەوە دا توێژینەوەیەك سەبارەت كاریگەریی ئەوروپا ل سەر عوسمانیەكان لە سەدەی هەژدەم، وەرگێران: خالید مەحمود كەریم، سلێمانی: ئەكادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی كادیران.
خالید موراد چەتوێڤ(2006). مێژووی پێوەندییەكانروسیا و كورد، وەرگێران: نەجاتی عەبدۆڵڵا، چاپخانەی شڤان، سلێمانی،

بزمانێ عەرەبی:.

أحمد، كمال مظهر (1985).دراسات في تاريخ ايران الحديث و المعاصر، ط1، بغداد :مطبعة اركان.
التكريتي، هاشم صالح(1990). المسالة الشرقية المرحلة الاولى 1774-1856، ط1، بغداد: دار الحكمة للطباعة و النشر
الجاف،. حسن كريم(2008). موسوعة تاريخ ايران السياسى من بداية الدولة الصفوية الى نهاية الدولة القاجارى، ط 1، بيروت : الدار العربية الموسوعات.
جليل، جليلى و اخرون(1992). الحركة الكلادية في العصر الحديث، ترجمة: د. عبدي حاجى، ط1، دار بيروت : الرازي للطباعة و النشر و التوزيع.
خالفين، ن.أ. (1969). الصراع علي كردستان، ترجمة: أحمد عثمان علي، ط1، بغداد
الدسوقي، محمّد كمال(1976). الدولة العثمانية و المسألة الشرقية، ط1، القاهرة: مطبعة دار النشر الثقافة.
الدملوجى، صديق (1999). امارة بهدينان الكوردية أو امارة العمادية ، ط1، أربيل : مؤسة موكرياني.
سعدى عثمان هروتي(2008). كوردستان و الامبراطورية العثمانية دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية في كوردستان 1415-1851، ط1، اربيل : مؤسة موكرياني للبحوث و النشر.
طولي، نزار أيوب(2017). إمارة هكاري في العثماني1514-1849 دراسة تاريخية وثائقية ،ط1، دهوك: دار سبيريز.
على، عثمان(2003). دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة 1833-1946 دراسة تاريخية وثائقية، ط1، أربيل: مطبعة التفسير.
عيسى، حامد محمود(1992). المشكلة الكردية في الشرق الاوسط منذ بدايتها حتى سنة 1991، القاهرة: مكتبة مدبولى
نوار، عبدالعزيز سليمان ونعنعى ، عبدالمجيد(2014). التاريخ المعاصر اوربا من الثورة الفرنسية الي الحرب العالمية الثانية، بيروت: دار النهضة العربية للطباعة.
نوار، عبدالعزيز سليمان(1968). تاريخ العراق الحديث من نهاية حكم محدت باشا، ط1، القاهرة: دار الكتاب العربي للطباعة و النشر.

بزمانێ فارسی:.

شميم،على أصغر(1374). تاريخ ايران در دورەء سلطنت قاجار، تهران : مؤسسة انتشارات نطاة.
قديانى، عباس (1384). تاريخ فرهنط و تمدن در دورەء قاجارية،ض2، تهران : انتشارات فرهنط مكتوب.
ليمبتون، ان (1375). ايران عصر قاجارية،ترجمة : سيمين فصيحى ، تهران : انتشارات جاودان خرد.

salih.wasiy@uoz.edu.krd

بزمانێ ئنگلیزی: .

Abdukadyrov, N. (2015). Russian-Turkish War of 1828-1829 and political positions of European states. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 191, 2040-2043.

Aktürk, A. S. (2018). Family, Empire, and Nation: Kurdish Bedirkhanis and the Politics of Origins in a Changing Era. *Journal of Global South Studies*, *35*(2), 390-423.

Aloian, Z. (2004). The Kurds in the Ottoman Hungary. *Transoxiana: Journal Libre de Estudios Orientales (Universidad del Salvador, Buenos Aires)*.

Anderson, M. S., & Anderson, M. S. (1966). *The eastern question, 1774-1923: a study in international relations* (Vol. 146). London: Macmillan.

Bayangani, B., & Faeghi, S. (2019). Representation of the Personality and Character of the Kurds by Orientalists: A Study on Rich’s ‘Narrative of a Residence in Kurdistan’. *IAU International Journal of Social Sciences*, *9*(1), 0-0.

Bitis, A. (2000). *The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom)

Bodger, A. (2005). Russia and the End of the Ottoman Empire. In *The Great Powers and the end of the Ottoman Empire* (pp. 83-116). Routledge.

Dennis, B. R. (2015). *Explaining coexistence and conflict in eastern Anatolia, 1800-1878*. The University of Utah.

Doğan, M. A. (2013). *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and" nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Department of Languages and Literature, University of Utah).

Eber, J. R. (2008). Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan, 1839-43.

Elphinston, G. (1949). The Azizan or the Princes of Bhotan. *Journal of the Royal Central Asian Society*, *36*(3), 249.

Elphinston, William G. "The Kurdish Question." *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)* 22, no. 1 (1946): 91-103.

Eppel, M. (2008). The demise of the Kurdish emirates: The impact of Ottoman reforms and international relations on Kurdistan during the first half of the nineteenth century. *Middle Eastern Studies*, *44*(2), 237-258.

Eppel, M. (2018). THE KURDISH EMIRATES. Routledge Handbook on the Kurds,

Gallagher, T. (2013). *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989: From the Ottomans to Milosevic*. Routledge.

Ghalib, S. A. (2011). The Emergence of Kurdism with Special Reference to the Three Kurdish Emirates within the Ottoman Empire 1800-1850.

Gunter, M. M. (2010). *Historical dictionary of the Kurds*. scarecrow Press: Maryland,

Henning, B. (2018). *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts: Continuities and Changes* (Vol. 13). University of Bamberg Press.

Jasik, A. (2010). The view of the lower Tiyari village after Badr Khan Bey’s campaign in Austen Henry Layard’s account. Orientalia Christiana Cracoviensia, 2, 73-78.

Kedourie, E. (1969). Britain, France, and the Last Phase of the Eastern Question. Proceedings of the Academy of Political Science, 29(3), 189-197.

Kent, M. (Ed.). (2005). *The Great Powers and the end of the Ottoman Empire*. Routledge.

Keskin, N. (2015). *HOW DID THE KURDS OF TURKEY ACTED POLITICALLY AGAINST THE POLICIES OF THE GREAT POWERS?* (Doctoral dissertation, Zirve University).

Kiani, M. G. (2014). The Role of Ardalan’s dynasty in Iran’s Political Structure. International Letters of Social and Humanistic Sciences, (18), 76-83.

Klein, J. (2011). *The margins of empire: Kurdish militias in the Ottoman tribal zone*. Stanford University Press.

salih.wasiy@uoz.edu.krd

Sakallıoğlu, Ü. C. (1996). Historicizing the present and problematizing the future of the Kurdish problem: a critique of the TOBB Report on the Eastern Question. *New Perspectives on Turkey*, *14*, 1-22.

Schumacher, L. R. (2014). The Eastern Question as a Europe question: Viewing the ascent of 'Europe'through the lens of Ottoman decline. Journal of European Studies, 44(1), 64-80.

Šedivý, M. (2018). T reaty of U nkiar S kelessi (1833). The Encyclopedia of Diplomacy, 1-4.

Şimşek, V. (2014). The First "Little Mehmeds": Conscripts for the Ottoman Army, 1826-53. *Osmanlı Araştırmaları*, *44*(44).

Şimşek, V. (2015). The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841 (Doctoral dissertation).

Smiley, W. (2016). War without war: The Battle of Navarino, the Ottoman Empire, and the pacific blockade. *Journal of the History of International Law/Revue d'histoire du droit international*, *18*(1), 42-69.

Smiley, W. (2016). War without war: The Battle of Navarino, the Ottoman Empire, and the pacific blockade. Journal of the History of International Law/Revue d'histoire du droit international, 18(1), 42-69.

Stokes, J. P., & Stokes, G. (1984). *Europe and the Modern World, 1870-1983*. Longman.

Taylor, G. (2007). *Fever and Thirst: An American Doctor Among the Tribes of Kurdistan, 1835-1844*. Chicago Review Press.

بزمانێ تۆركی:

Hakan, S. (2007). *Osmanlı arşiv belgelerinde: kürtler ve kürt direnişleri, 1817-1867*. Doz Yayıncılık.

Özoğlu, H. (2005). Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği (Vol. 36). Kitap Yayinevi Ltd..p.397.

Sevgen, N. (1982). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

Yıldız, G. (2009). Neferin adı yok: zorunlu askerliğe geçiş sürecinde Osmanlı devleti'nde siyaset, ordu ve toplum, 1826-1839. Kitabevi.

LeDonne, J. P. (2003). *The grand strategy of the Russian Empire, 1650-1831*. Oxford University Press.

Macfie, A. L. (2014). *Eastern Question 1774-1923, The: Revised Edition*. Routledge.

Mahmud, S. M. S. (2019). Ahistorical Study of Kurdish Alliance under the Leadership of Bader Khan. Journal of Duhok University, 21(2), 571-583.

McDowall, D. (2003). Modern history of the Kurds. IB Tauris.

Mehrdad R. Izady,. (2005). *The Sharafnamâ, or, The history of the Kurdish nation, 1597*. Mazda P,19

Miller, W. (2012). *The Ottoman Empire and its successors, 1801-1927*. Routledge.

Millman, R. (1979). Britain and the Eastern question, 1875-1878. Oxford University Press.

Muhammad, Q. M. (2017). *Kurds and Kurdistan in the View of British Travellers in the Nineteenth Century* (Doctoral dissertation, School of Historical Studies).

Natali, D. (2002). Kurdayeti in the late Ottoman and Qajar empires. Critique: Critical Middle Eastern Studies, 11(2), pp. 177-199

Othman, A. (1995). *British Policy and the Kurdish Question in' Iraq, 1918-1932*. (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom).

Ozoglu, H. (2012). *Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries*. SUNY press, p.71.

Pamuk, Ş. (1984). The Ottoman Empire in the "great depression" of 1873–1896. *The Journal of Economic History*, *44*(1), 107-118.

Pavlowitch, S. K. (2014). *A History of the Balkans 1804-1945*. Routledge.

Rahman, DAG. (2014). Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the19th Century. Nûbihar Akademî, 1(2), pp. 47-74

Rich, C. J. (1836). *Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh; with journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, by CJ Rich, ed. by his widow*.

salih.wasiy@uoz.edu.krd

كوردستان في محطات المسألة الشرقية (1813– 1867):

"الاخطاء والتصحيح" دراسة تاريخية

الخلاصة

ان الفترة التي اختيرت لهذة الدراسة يعد من احد اهم و اصعب قترات تاريخ الكرد، لانه في هذة الفترة اتجهت المسألة الشرقية في تجاه خطير بين الدول العظمى، و وقعت كردستان في هذة الصراع، و في الوقت الذي بدأ في بعض الامراء الكرد بحركات انفضالية كانت الدول العظمى في الصراع من اجل النفوذ و الاقتصاد في المنطقة، و اصبحت الكردستان مكانة متنيزة في هذا الصراع في المسالة الشرقية، و بسب هذا الصراع تم تحريف العديد من الاحداث التاريخية للكرد من قبل الرحالة الاوربين، وحتى من قبل مؤرخين كرد عن طريق الخطأء، لهذا اتم اختيار هذه الفترة لهذه الدراسة لتعديل وتصحيح ذلك الاخطاء و اظهاد الحقائق التاريخية.

يتألف البحث هذا من مقدمة، تمهيد، و اربعة محاور و الاستنتاجات، في مقدمة تم الاشارة الي أهمية البحث و أهدافها، و منهج البحث و المصادر، أما تمهيدها فتشير الي كفية دخول كوردستان في المسألة الشرقية، والي كيفية دخول الدول العظمى الي كوردستان و المناطق الكردية، التحديد مصير الامارت الكردية في هذا الصراع، في المحور الاول تمت دراسة الاخطاء التي ادخلت الي تاريخ امالاة سوران و تصحيحها، وفي المحور الثاني تم مناقشة تاريخ امارة بابان و تصحيح اخطاءها، وفي المحور الثالث تمت الاشارة الي قسوة المسألة الشرقية في دخولها الي المناطق الكردية، و تحديدآ امارة بوتان و التغلغل الروسي والذي كانت دافعآ مهمآ لردود افعال الدول العظمى قي المنطقة، تم تصحيح أخطاء تاريخ هذة الامارة في هذة الصراع، فيما يشير المحور الرابع الي تأثير المسألة الشرقية على تاريخ الامارات الاخرى بين 1842–1867 و تصحيح الاخطاء التي دونت في تاريخهم ، و في الختام تمت الاشارة الي اهم الاستنتاجات التي وصل اليها صاحب الدراسة.

الكلمات الدالة: كوردستان، القوى العظمى الاوربية، الامارة، المسألة الشرقية و التدخالات السياسية و الدينية.

salih.wasiy@uoz.edu.krd

گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا:24، ژمارە:1، (زانستێن مروڤايەتی وكومەلناسی)، بپ 49-77، 2021 (ژمارەكا تايبەت)
كونفرانسێ زانستی يێ نیڤدەولەتی يێ دووێ، پشكا مێژوو–كولیژا زانستێن مروڤايەتی–زانكويا دهوك–رێكەفتی 24-25 شوبات، 2021

KURDISTAN IN THE EASTERN QUESTION STAGES 1813-1867: "MISTAKES AND CORRECTIONS"
A HISTORICAL STUDY

KARWAN SALIH WAYSI
Dept. of History, Faculty of Human Sciences, University of Zakho, Kurdistan Region-Iraq

ABSTRACT

This period has been chosen for this study is one of the most sensitive and awkward stages of Kurdistan history, on the ground of that during this era the eastern question was moved on the terrible direction and Kurdistan was under this challenge, because in the one side some Kurdish emirate attempted to revolt to get independence, on the other side, the grate powers were in challenging to get their economic and political position. In this challenging and competing Kurdistan played a great role in the Eastern question, because of this question some key events of Kurdistan's history were recorded by European travelers and Kurdish also foreign historian inaccurately. As a result, Kurdistan history became ambiguity. Hence, this research is being allocated for this period with the aim of correcting these mistakes and show these neglected authentic events.

This research is being divided into an introduction, background, four sections and a conclusion. In its introduction, this study sheds light on the importance of study, objective, references and methodology, which are being used. The background of study concentrates on how Kurdistan moved on into the Eastern question. Furthermore, it spells out the importance of Kurdistan to great powers upon how and for what purpose the superpowers looked at Kurdish areas. Additionally, on the fate of Kurdish emirates in this competition, the first section of this study explores the inauthentic events of the fate of Soran principality and makes authentication. Second section of this research sheds light on the situation of Baban emirate as well as its destiny. In its third section this study illustrates the effectiveness of moving the Eastern question into Kurdish areas, particularly Botan emirate and the Russian moving into it, as it was a key factor also effective instrument of the great power attitude to the region as well as making correction of this emirate in this challenge. The fourth section of this research examines the influence of the Eastern question on other Kurdish emirates from 1842 to 1867 and it attempts to make authentication of these mistakes has been written. Its conclusion spells out these results, which its author has discovered.

KEY WORDS: Kurdistan, the Great Powers, Emirates, Eastern Question, political and religious intervention

salih.wasiy@uoz.edu.krd